

בית שטמפר -ספר לזכרם של מנחם יהודה שטמפר ורעייתו לאה כץ-הומינר **הוצאת המשפחה 1999**

באדיבותם של צאצאי מנחם יהודה שטמפר-מובא ספר הזיכרון המרשים עד מאד שכתבו בני המשפחה .

מנחם -יהודה היה אחיו של אברהם שטמפר סבה של פנינה כרמון.

ספר זה מצטרף ליתר החומרים המצויים באתר ואנו מקווים שיסייע לנו, לבנינו ולנכדינו להכיר טוב יותר את בני משפחותיהם.

תוספות ומקורות

בספרנו המוצג באתר זה "סבתא פנינה כרמון לבית שטמפר" התייחסנו למשפחת שטמפר מעמוד 93 - ולמנחם -יהודה ומשפחתו, בעמודים 156 - 167 .

בימים האחרונים התוודענו לפרטים נוספים ומעניינים הנוגעים למשפחה בכלל ולמנחם יהודה בפרט ומצאנו לנכון להביאם כאן.

לעניין שורשי המשפחה

אביו של שלמה ראב (שהיה סבם של מנחם -יהודה ואברהם מצד אמם) היה אברהם יהודא שטערן. הסב מופיע ברשימות רבני הונגריה כ "גאון וצדיק, זקן ויושב בישיבה כערך נ' שנים (כ-50 שנה), אב"ד סאקסעלאצע, נפטר כ"ד ניסן תרנ"ו - 1896". כך גם בספר 'מליצי אש' של אברהם שטרן, ורנוב - 1933.

בספר שו"ת יצחק אברבנאל שנכתב על ידי יהודה בן ישראל אסוד, לבוב 1873, רשומה תשובה צ"ז של אברהם ליב שטערן משאקסעליץ.

בצוואת הדודה ייטול

בצוואת הדודה ייטול משנת 1900 המופיעה בע' 143 בספרנו "סבתא פנינה לבית שטמפר" -

מורישה ייטול למנחם יהודה בן השלושים ושש, עשרה נאפוליונים (נאפוליון היה מטבע צרפתי במאה התשע - עשרה).

בני המשפחה הם ממשפחת פייטנים

"משה הכהן חזק" היה הסבא - רבא מצד אימו של מנחם -יהודה.

משה הכהן היה אביו של יחזקיהו הכהן אביה של אסתר ראב אשת שלמה ראב-שהייתה סבתו של מנחם-יהודה .

"חזק" הוא סימן לפייטן - כמקובל בשירי הפייטנים .

ייתכן שדוד בן משה הכהן חזק 1825 - 1871 שחיבר את "שירי דוד" היה אחיו של יחזקיהו הכהן .

הספר "כללי העיבור" של דוד בן משה הכהן הודפס בליוורנו בשנת 1882. ראשי המילים בשורות הראשונות בספר "כללי העיבור" יוצרים את המילה **חזק**.

"חשתי ולא התמהמהתי -

זמירות לערוך בפי ולשוני -

קבל הנתי אל עליון".

משה הכהן חזק הוזכר , כנראה - ב "מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה" – וזאת לפי דניאל גולדשמידט ויונה פרנקל , תשמ"א.

שם יש פיוט בשמו לפי ק"ק מנהג צרפת .

"דברי פי חכם חן" - מנחם יהודה על כבוד אב ואם

בספרו של זקהיים אברהם , "נטעי איתן" חלק ו' , 1933 נכתב: "ושמעתי מידידי ר' מנחם יהודא שטאמפער -נרו יאיר , כי שמעו כי שכר כבוד אב ואם הוא אריכת ימים אשר אין בידם לתן להמקיימים דבריהם וכי אין לקנות החיים בעד כל הון והוא נותן דבר כזה למקיימי כיבוד אב ואם אשר לו היה דבר כזה בידם לא היו נותנים לאחר בעד כל הון ולפיכך הרגישו בטובו וחסדו ולכן הסכימו למאמרות הראשונות כי אינו דורש כבוד עצמו רק כבוד וטובת מקיימי דבריו..." .

מנחם יהודה שטמפר המעיר כאן על אחת הדיברות המרכזיות במצוות היסוד ביהדות - מכון כנראה לפרשנות חינוכית – חברתית – מוסרית – וערכית שעניינה – ההתמדה ושמירת ההיבט הרוחני .

מנחם יהודה – חבר הועד של "הסתדרות הפועלים" בשנת 1900 – 1901

מנחם יהודה נבחר כסגן חבר הועד מטעם "פתח – תקוה" .

לפי "ספר התקנות" יכול להיות חבר וסגן "רק אחד מהפועלים ושאינו מקבל תמיכה , יודע ספר , איש הרוח עסקו מטבעו וישר לב" .

לפי משה ברסלבסקי , "פועלים וארגוניהם בעליה הראשונה" , תשכ"א , עמוד 183 . הרי תפקידי הועד הארצי שייצג את שמונה המושבות הגדולות, היו להביא הפועלים למנוחה , לדאוג להם לעבודה לתמוך במובטלים ובהללו שמצבם דחוק , ואף לכוון , אם אי אפשר למנוע , ירידת פועלים מהארץ.

בין חברי הועד מ "זכרון - יעקב" היה נח שפירא (בר – נש) שבשנת 1895 כתב את "שיר העבודה" : "עורו אחים אל תנומו לעבודתכם אנא קומו..." .

הועד קיבל עידוד מ "אחד - העם" והחל בפעולה נמרצת למנוע פיטורי פועלים , חברי הועד פנו אל "חובבי ציון" , אל הברון ויועציו ולחברת יק"א.

מנחם יהודה היה במשלחת הפועלים אל יק"א בשנים 1900 – 1901 ,

דרישות המשלחת היו התנחלות על קרקע , לפתרון יסודי בארץ ישראל ועד אז - עזרה ל "קיום" . הועד היה חדור בהכרת הערך העצמי ותודעת הייצוג והשליחות " לא נחניף ולא נשגה אם נאמר , כי אנחנו הפועלים , הננו החוליה היותר נכבדה בשלשלת הישוב...תעדנה המושבות , הכרמים והגנים שנעבדו וניטעו רק בדמנו ובחלבנו"

המשלחת נסעה בתיאום עם "ועד חובבי ציון" באודיסה ועם "אחד העם" , אבל – לא הצליחה לבוא בדברים עם הברון אלא רק עם אחדים מעושי דברו וכן עם אנשים מצמרת יק"א .

בֵּית שֵׁטְמֶפֶר

משפחת

מנחם - יהודה שטמפר ולאה כץ - הומינר

מפתח - תקוה

בֵּית שְׁטֵמְפֵר

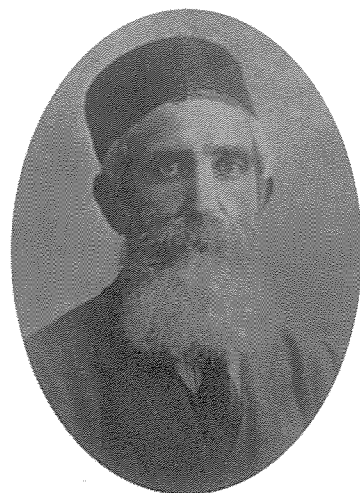
משפחת

מנחם-יהודה שטמפר ולאה כץ-הומינר

מפתח-תקוה

לאה שטמפר לבית כץ-הומינר

מנחם-יהודה שטמפר

קובץ לזכרם

הוצאת המשפחה, סתו תשנ"ט

תוכן הקובץ

- 5 פתח דבר - איתן הלוי ואלדד אבידר .....
- 8 פרק א: משפחת שטמפר .....
- 8 1. סקירה - איתן הלוי .....
- 11 2. "הדוד יהושע" - יצחק רוכל .....
- 19 3. הפרוטוקול נקרע - רוחמה שטמפר-רוכל .....
- 19 4. דור סוללי הדרך - חיה הרכבי-שטמפר .....
- 24 5. מנחם יהודה שטמפר וביתו - יצחק רוכל .....
- 32 פרק ב : פתח-תקווה .....
- 32 1. הרעיון וההחלטה - כתב איתן הלוי .....
- 34 2. שיר הוא לא רק מילים - הבלדה של יורם טהר-לב .....
- 37 3. פתח-תקווה - האנציקלופדיה העברית .....
- 39 4. העלייה לאדמות אומלבס .....
- 44 5. פתח-תקווה - שדה ניסיונות חקלאיים - איתן הלוי .....
- 45 6. צעדים ראשונים - יהודה ראב .....
- 47 7. דין וחשבון "יבש" - יהודה ראב .....
- 49 8. תקופת הסיוע של הברון רוטשילד - יהודה ראב .....
- 51 9. ראשוניותה של פתח-תקווה - הצלחות ואכזבות - איתן הלוי .....
- 52 10. קטעי ספרות - אסתר ראב .....
- 54 פרק ג: זיכרונות בני המשפחה .....
- 54 1. זיכרונות חנה ששה-הלוי .....
- 58 2 זיכרונות רוחמה רוכל .....
- 60 3. זיכרונות חיה הרכבי .....
- 62 4. זיכרונות בנימין שטמפר .....
- 66 5. סבי וסבתי מנחם יהודה ולאה (לבית כץ-הומינר) שטמפר - יגאל הלוי .....
- 68 6. סגירת המעגל - איתן הלוי .....
- 70 פרק ד: ענפי המשפחה .....
- 72 1. חנה ששה-הלוי - איתן הלוי .....
- 75 2. משה שטמפר .....

ביצוע: "מערכת" קיבוץ דליה

תשנ"ט 1999

פתח דבר

איתן הלוי ואלדד אבידר

עברו 131 שנים מאז נולד ר' מנחם יהודה שטמפר, אבי המשפחה. איש מאמין, ישר דרך, טוב לב, צנוע בהליכותיו וחלוץ במהותו. רבים מצאצאיו לא זכו להכירו אישית, עם זאת בכולנו טמון, גם בלא להיות מודעים לכך, משהו מתכונותיו ומאישיותו. שלוש תכונות יסוד ניכרו בסבנו: יושר והגינות ללא פשרות, הריצות בכל מעשיו וצניעות בהליכותיו. סבנו, חי בצל אחיו הבכור, ר' יהושע שטמפר. בשל יראת הכבוד שהייתה בו כלפי אחיו ובשל צניעותו ויושר לבו, נפלו בחלקו של ר' יהושע שטמפר כל התהילה והפרסום - בעוד שמעשה הראשונים, הסיוע בפועל למפעלם והתמיכה בו - היו גם מנת חלקו של סבנו, ר' מנחם יהודה שטמפר.

ר' בנימין שטמפר ואשתו חנה לאה
לבית ראב, בהונגריה

3. שלמה שטמפר - תמר ועדיה 80
4. חיה הרכבי - נעם הרכבי 87
5. רוחמה רוכל - אלדד אבידר 97
6. בנימין שטמפר - אברהם בר אוריין 105

- פרק ה: לזכר הנופלים 108
1. יהושע ששה-הלוי 108
  2. אליהו שטמפר 111
  3. מאיר (אירי) הרכבי 113
  4. יובל אבידר 116
  5. עליזה הלוי 126
  6. יהושפט הרכבי (פטי) - הוגה ולוחם 130

במשך שנים רבות נשתכח סבנו מן התודעה ומן הזיכרון, ועוד מעט קט כבר לא יהיה מי שיזכור את דמותו ואת פעלו. על כן התגייסנו אנחנו, כדי לספר, לכל הצאצאים אשר דבקו בארץ, על ראש משפחתנו, אישיותו, מעשיו ומורשתו - למען הדורות הבאים.

כל שנתנו ידם למילוי חובה יקרה זו, יבואו על התודה ועל הברכה.

משפחת שטמפר, אשר קמה ועלתה לארץ במאה הקודמת מהונגריה, העניקה לנו את החיים, במעשה זה הצילה דורות של מטען אנושי, של אמונה ושל עשייה חלוצית ואהבה לארץ.

סיפורה הוא סיפור של משפחה שקשרה גורלה בארץ ישראל, העמיקה שורשיה בה, התגלתה בתחומי העשייה וארבעה מבניה נפלו במלחמות ישראל. דמותו של אבי המשפחה וצוואתו הרוחנית, הינם מקור נאמנות וגאווה לכל בני המשפחה באשר הם.

זכורה לטוב סבתנו **לאה**, אשר העניקה לכל בני המשפחה את אהבת האדם שבה ואת הדאגה בחיי היום יום: לחינוך הילדים ולתמיכה בחולה ובחלש.

אחיו הבכור של אבי משפחתנו - **יהושע שטמפר**, נמנה על מייסדי **פתח-תקווה**. הוא שיזם את עליית **בית שטמפר** ארצה ונתכנה בפי כולנו "**יהושע הגדול**". בנו, **שלמה שטמפר**, כיהן שנים רבות כראש **המושבה והעיר פתח-תקווה**. וכך גדלנו אנחנו בצל מעשיהם ותרומתם לענייני הציבור.

מצאנו לנכון לייחד קובץ זה לענף המשפחתי שלנו - צאצאי מנחם יהודה ולאה שטמפר.

שלושה-עשר בנים ובנות נולדו למנחם יהודה וללאה. שישה מהם לא הוציאו את שנתם הראשונה ונפטרו בגלל תנאי החיים הקשים, המלריה ושאר הצרות. הבת הבכורה, רבקה, נפטרה בגיל 13 מקדחת, בבית החולים **ביפו** וטמונה בבית העלמין **בפתח-תקווה**.

שישה מהם בגרו, הקימו משפחות, בנו בתים בישראל והלכו לעולמם בבוא יומם, אם ממחלה ואם מזקנה, ואלו הם:

חנה - נישאה ליצחק ששה-הלוי אף הוא מהונגריה והם בנו את ביתם בחיפה.

משה - נשא לאישה את פרומה, והם חיו בפתח-תקווה כל ימיהם.

שלמה - ואשתו פנינה, שהייתה בת המושבה ראשון-לציון, נדדו רבות ובשנותיהם האחרונות בחדרה.

חיה - פגשה בפתח-תקווה את צדקיהו הרכבי - בן המושבה בת-שלמה, והזוג בנה ביתו בחיפה, ואחר כך בתל-אביב.

רוחמה - נישאה לחלוץ מגדוד העבודה, **יצחק רוכל מרוסיה** - והם התגוררו בחיפה ובתל-אביב.

ואחרון חביב - בנימין, שרעייתו שרה, בת פתח-תקווה הייתה, וביתם היה מאז ומתמיד בפתח-תקווה.

ששת בני הדור השני למשפחתנו, הם ובני זוגם, הביאו לאוויר העולם בלי עין הרע נכדים ונינים, בנים ובנות - הלא הם בני הדור השלישי. ואנו, בני הדור השלישי, החלטנו להציב יד לזכרם של הסבא מנחם יהודה והסבתא לאה, זכרם לברכה, וינוחו בשלום על משכבם. קובץ זה מוקדש להם, והוא "**יד שטמפר**". המחשבה והרעיון להוציא לאור קובץ מעין זה - קיננו מזה שנים רבות בלבם ובראשם של רבים מאתנו. בשנתיים האחרונות החל הרעיון לקרום עור וגידים, והריהו, בשעה טובה, לפניכם.

רבים עסקו במלאכה. איש איש ותרומתו, ולכולם התודה והברכה:

איתן הלוי - בן הזקונים של חנה ויצחק ששה-הלוי, היה הכותב והעורך הראשי.

יגאל הלוי - איש קיבוץ כברי, הוא ורעייתו לאה, שכתבו, הגיהו ויעצו.

אלדד אבידר - בנם של רוחמה ויצחק רוכל, שימש כמפיק וכמביא לבית דפוס.

זיוה קרוזון - נציגה מוסמכת ויעילה של הדור הרביעי, היא היא שציררה ושרטטה את האיורים בחרדת קודש ובכשרון.

איש המחשבים עמרי אבידר והעיתונאי רן הלוי - בני הדור הרביעי, תרמו כמיטב יכולתם.

נעזרנו בעצתו של הסופר, אהוד בן עזר, קרובנו למשפחת ראב.

סייעו, ערכו, עיצבו והביאו לדפוס אנשי "מערכת" מקיבוץ דליה.

מקור השם שטמפר - למיטב ידיעתנו ולעניות דעתנו השם שטמפר בא משמו של כפר בהונגריה.

פרק א: משפחת שטמפר

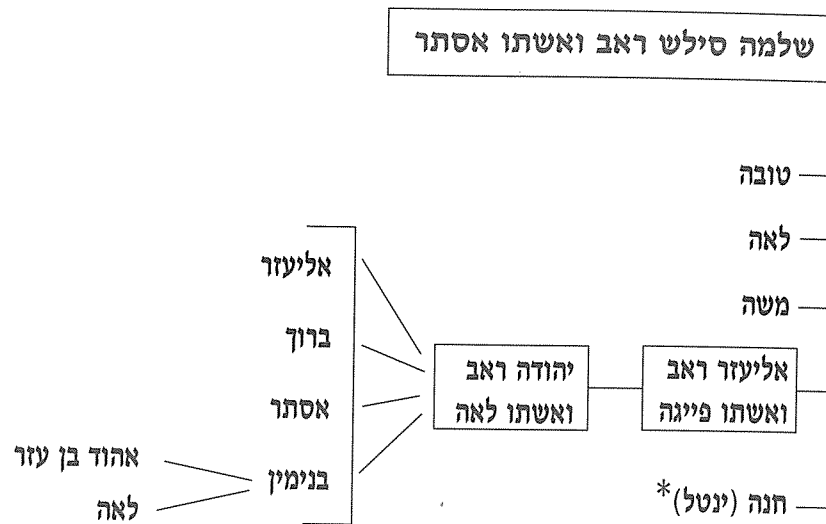
1. סקירה איתן הלוי

ר' בנימין שטמפר, אבי המשפחה, היה דיין הקהילה בעיר שטיין-אמנגר, שההונגרים קראו לה "סומבטהלי" - אשר במערכה של הונגריה, כ-100 ק"מ מווינה, בירת הממלכה האוסטרו-הונגרית. הוא היה אדם נשוא פנים, אדוק באמונתו אך עם זאת משכיל, בעל קשרים עם סביבתו ההונגרית. האם, חנה לבית ראב (אחותו של ר' אליעזר ראב), הייתה אישה טובת מראה ומסורה לילדיה שזכתה להשכלה. האב נתן לילדיו חינוך יהודי מסורתי "בחדר", אך משבגרו איפשר להם ללמוד בתיכון העירוני שבו רכשו השכלה כללית וגם את השפות גרמנית והונגרית. הבן הבכור, יהושע, חיבר בהיותו בן 14 (!) ספר בגרמנית ללימוד השפה ההונגרית. מנהל בית הספר התפעל כל כך מספר מבריק זה, עד כי הדפיסו על חשבון המדינה על מנת להפיצו בעירו!

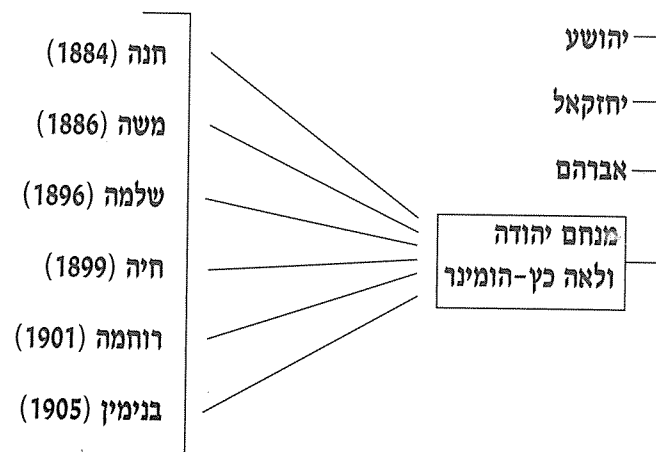
בהונגריה החלו להתפשט באותה עת רעיונות הציונות הדתית, אשר מבשריה היו הרב הילדסהיימר, ראש ישיבת העיר אייזנשטט והרב צבי הירש קלישר, שנחשב למורה הדור והעמיד תלמידים רבים ברחבי הממלכה. השפעתה של הציונות-הדתית גברה עוד יותר, כאשר הוכרז על בחירות לפרלמנט ההונגרי האוטונומי. הארץ נשטפה אז בפטריוטיות שחברו לה גלים עכורים של אנטישמיות, אשר שכנעו את היהודים כי גם אם תזכה הונגריה לאוטונומיה, ימשיכו היהודים "לזכות" במעמד של מיעוט מדוכא.

הבן הבכור, יהושע, עבר ללמוד באייזנשטט, בישיבה אשר בראשה עמד הרב עזריאל הילדסהיימר, ושם התגבשה וגברה הכרתו הציונית-דתית, ועמה גרעיני המחשבה על עלייה לארץ הקודש! עם סיום לימודיו בישיבה הוא מתחיל ללמד את בני דודו, בניו של ר' אליעזר ראב, אחיה של אמו, אשר חקר אדמות בכפר ההונגרי סנט אישטוון ופיקח על עיבודן.

משפחות שטמפר וראב

ר' בנימין שטמפר ואשתו חנה * לבית ראב

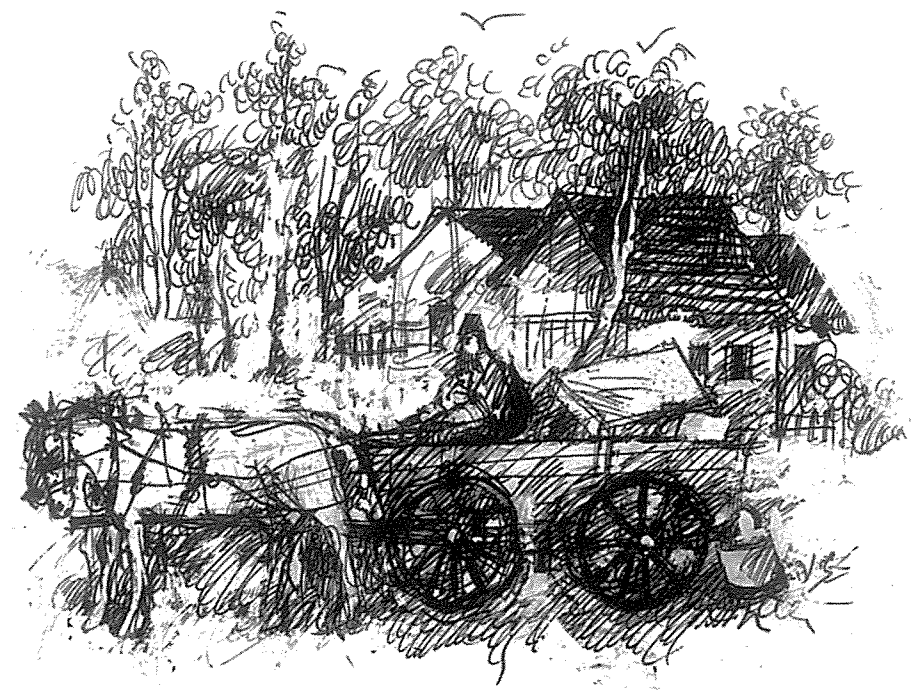

שבעה ילדים נוספים נפטרו בטרם הגיעו לבגרות

עתה, הושפע העלם הצעיר, יהושע שטמפר, מאווירת הכפר - נחלים, יערות, כרי מרעה ושדות נרחבים ומדודו, ר' אליעזר ראב, שניהל חליפת מכתבים בנושאי היהדות והציונות-הדתית עם ר' הילדסהיימר, ר' צבי הירש קלישר, ר' אליהו גוטמאכר, קרל נטר ואחרים.

דודו אפשר לו לקרוא במכתבים הללו והוא היה קורא בהם בשקיקה כצמא למים. הוא הושפע מן האווירה החקלאית של הכפר וחלק משעוריו התנהלו תוך טיולים, הסתכלות והתפעלות מן הסובב אותו ואת בני-דודו הנתונים לפיקוחו. שם, בכפר מתגבשת החלטתו הסופית לקום ולעלות ברגל (!) לפלשתינה כדי לחיות בארץ הקודש כיהודי חופשי מעול גויים וכאדם המתפרנס מעבודת האדמה תוך שמירה על כל המצוות.

הוא חוזר לתקופת זמן לבית הוריו, מספר להוריו ולאחיו על ארץ הקודש - מבלי לגלות להם דבר על החלטתו הנחשונה, לעלות ארצה בגפו! הוא מכין בחשאי תרמיל ובו מעט בגדים, מפה של הארצות הסמוכות, ספר תפילה ותפילין ומטבע זהב אחד ומשאיר מכתב שבו הוא מבקש סליחה מהוריו, תוך שהוא מודיע להם כי קצה נפשו בגולה וכי הוא שם פעמיו לארץ הקודש.

כפר בהונגריה

בדרכו ברגל הוא עובר הרים ובקעות, חוצה גיאיות ונהרות בסרביה, בבולגריה וביוון, ומגיע תשוש וחסר כל לעיר הנמל סלוניקי, שרבים מתושביה הם יהודים. בהגיעו לבית רבה של הקהילה, מתרשם האחרון מעומק ידיעותיו ומתעוזתו של הצעיר בן ה-18, אשר בא לכאן ברגל (!) מהונגריה, בדרכו לפלשתינה. אותו רב מסייע בידו להפליג (זה היה הקטע היחידי שבו נסע...) באנייה לקושטא שבתורכיה, ולאחר מכן הוא ממשיך בדרכו ברגל בדרכי תורכיה, סוריה ולבנון אשר היו באותם הימים משובשות ומסוכנות לאדם בודד, כל שכן ליהודי. ב-19.6.1869. לאחר מסע של כארבעה חודשים (!) הוא מגיע לצפת שבצפון ארץ ישראל, ולאחר שהות קצרה שם הוא שם פעמיו לירושלים.

מנחם-יהודה שטמפר, אחיו הצעיר של יהושע, הושפע מאחיו הבכור והעריץ אותו. הוא שמע בצימאון את סיפוריו על ארץ הקודש, וראה בו דמות מופת בחייו. בן חמש היה כאשר עלה אחיו לארץ הקודש, אך סיפוריו הדהדו בראשו ובלבו. בתקופה זו הייתה ביניהם חליפת מכתבים, אך למרבה הצער מכתבים אלה אבדו. שנים מעטות לאחר מכן, מתה האם חנה, ממחלה. עתה מפציר הבן הבכור באביו לעלות עם המשפחה לירושלים. האב נענה לו, מחסל את רכושו הדל שנתר לו ויוצא בראשית 1873 לדרכו עם חמשת ילדיו, שלושה בנים ושתי בנות - לירושלים.

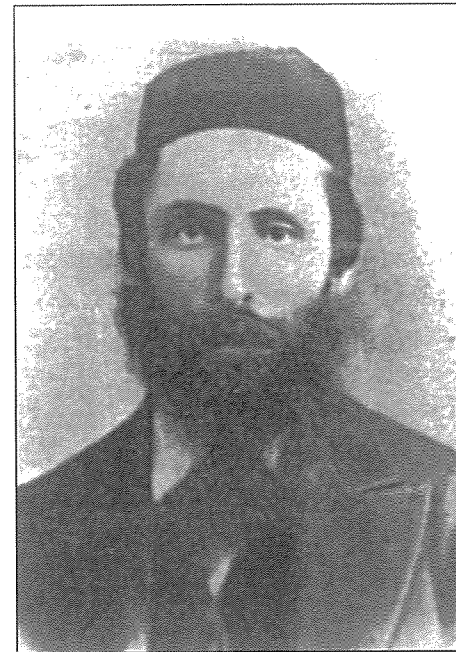
בין חומות העיר העתיקה הם שוכרים דירה, המשפחה מתאחדת שוב, ומנחם יהודה בן התשע נתון מעתה ביתר שאת להשפעתו הישירה של אחיו הבכור, יהושע, ובתוך תקופה קצרה הוא נעשה שותף לרעיון ולתכנון של הקמת כפר יהודי של יהודים יראי שמים, אשר ייצאו אל מחוץ לחומות ירושלים, להקים יישוב יהודי החי על אדמתו.

2. "הדוד יהושע"

יצחק רוכל, בעלה של רוחמה שטמפר, בחוברת לזכרה

רוחמה, בתו של מנחם, הייתה אומרת שמוצאו של האדם משפיע על אישיותו, על אופיו ועל תכונותיו, יותר מכל גורם אחר. ולכן היא מוקירה את מוצאה, את התייחסותה על בית שטמפר. גם לאחר נישואיה הייתה נוהגת לחתום: שטמפר, אחרי כן - שטמפר-רוכל, ולבסוף - רוכל-שטמפר, אך תמיד גם שטמפר.

נפתח אפוא את החוברת במדור מיוחד על בית שטמפר: נספר לא רק על בית אבא, אלא גם על הדוד יהושע, שהיה הבכור במשפחה וגדול בשמונה שנים מאחיו מנחם יהודה. הוא היה האישייות המרכזית במשפחה, דמות שהקרינה לא במעט גם על

יהושע שטמפר

אורח החיים בבית הוריה של רוחמה. הקרינה - וגם האפילה, כי בגלל תכונות המזהירה ומעמדו הבולט בחיי הציבור הועמד אחיו הצעיר, מנחם יהודה, אביה של רוחמה - בצל. ועל כך מתלוננת גם אחותה הבכירה של רוחמה, חנה שישא, במכתבה האוטוביוגרפית: "רבות מפעולותיו של אבי המנוח נעלמו מעיני הבריות ולא נודעו כלל."

בכל יום שבת, לפנות ערב הייתה הולכת משפחתו של ר' מנחם יהודה, בהרכבה המלא, לבקר אצל "הדוד יהושע". סועדים היו שם "סעודה שלישית" ומאריכים לשבת עד "מלווה מלכה". ביקורים אלה נחרתו עמוק בזיכרונם של "הילדים", ואפילו רוחמה, הקטנה שבבנות (בת שבע הייתה כאשר הדוד יהושע נפטר), זכרה לספר על שיחתם ושיגם. בין "זמירות" ל"זמירות" בוחנים היו את הילדים בפרשת השבוע, מספרים על החדשות במשפחה, מגלגלים בענייני המושבה ומשיחין בענייני היישוב ובהוויות העולם בכלל. הדוד יהושע מכבד היה מאוד את גיסתו לאה, אמה של רוחמה - שהיה לה חוש מפותח לענייני ציבור, והוא החשיב מאוד את דבריה. הוא היה הבן בכור במשפחה ובוגר בשמונה שנים מאחיו, מנחם יהודה, להלן תולדות חייו.

קברו של יהושע שטמפר בבית העלמין סגולה בפתח-תקה
הכתובת על המצבה:

עדה המצבה

כי המושבה פתח תקוה זעקה מרה
ביום חצבה פה הקבר לנפש יקרה
ותשא קנה על בחיר בניה
אחד מראשי חלוצי מיסדיה
עמל לשכלולה משנת תרל"ז בו ירה פינתה
עד התרס"ח ביום ה סיון שב לאדמתה
ירא וחרד חכם ונבון אשכל הכפר
הרי יהושע בהרי בנימין שטאמפפער
ת.נ.צ.ב.ה.

מימין - קברו של ר' שלמה יצחק שטמפר, בנו של ר' יהושע

יהודי הונגריה גאים על מברשי הציונות שקמו מתוכה - הרב אלקלעי, הרב מפרשבורג ר' משה סופר, הידוע בכינויו "חת"ם סופר" על פי ספרו בשם זה, מאקס נורדוי, ד"ר הרצל ואחרים. וציוני הונגריה גאים על כך שגם "הציונות המגשימה" ראשיתה בארץ זו, ממנה באו ראשוני המתיישבים ומייסדי היישוב, ובראשם יהושע שטמפר וחבריו.

יהושע שטמפר נולד בה' באב תרי"ב, 1852 בעיר שטיינמאנגר (סומבטהלי) שבמערבה של הונגריה, לאביו ר' בנימין דיין הקהילה ולאמו חנה. הוא למד תחילה ב"חדר" ולאחר מכן בבית ספר תיכון כללי. אביו לימדו תורה ותלמוד. בהיותו בן ארבע עשרה עבר לעיר אייזנשטאט, ללמוד בישיבה של ר' עזריאל הילדסהיימר, מראשוני חובבי ציון. מן הישיבה עבר לכפר סנט אישטוואן והפך מורה לילדי דודו, ר' אלעזר ראב, שהיה בעל משק חקלאי, והיהודי היחיד בכפר. ר' אלעזר אף הוא היה חובב ציון, ולאחר זמן - ממייסדי פתח-תקווה.

הרב הילדסהיימר ודודו החקלאי השפיעו מרוחם, רוח חיבת ציון, על יהושע, שעוד בהיותו נער כבר חלם על עלייה לארץ ישראל.

גם מאורעות פוליטיים בארץ מגוריו השפיעו על השקפותיו ומעשיו. הימים ימי ביכורי האמנסיפציה היהודית באירופה המערבית, ובין הצוהלים לקראתה היה גם יהושע הצעיר. במכתב שכתב לאחר זמן לר' יחיאל מיכל פינס מספר העלם הנלבב אודות שמחתו הגדולה, על מתן השוויון ליהודים ועל אכזבתו הגדולה הימנה, שבאה עליו לאחר מכן: "ותודה רבה מלאה גאוות נפשי על שזכינו אני ורבי ואבי וכל קהל ישראל להיחשב כאחד העם. ולאות הכרת טובה לארץ מולדתי השלכתי כל לימודי אחרי גווי, ואך בלשון וספרות האוונגרית הגיתי יומם ולילה, למען אוכל לשרת את עמי וארצי אונגארן, ולהם הקדשתי את כל כוחותיי בגופי ורוחי, עד שבא יום המצוין בתולדות חיי, יום המיוחד, יום הבחירה לבית-המחוקקים, אשר אז נוכחתי לדעת, שחסר חסד הוא העם שבתוכו ישבתי כציץ השדה, כי אך יצאו ישראל פעם ראשונה לחוות דעתם כמצווה עליהם על פי חוק המדינה, והנה קול המולה, כי קדמו פניהם בחרפות ובוז, ועפרום בעפר וסקלום באבנים וגם כיבדום במהלומות... ואני עומד משמים, עיני קמו מראות וימות לבי בקרבי והייתי כאבן דומם כל היום, ובלילה שאחרי כן נדרתי נדר לעזוב את ארץ הגר..."

"...נתתי אל לבי לפנות אל ארץ אבותינו ולהקריב חיי על מזבחה, וארים את רגלי יום פורים קטן, י"ד אדר תרכ"ט, ובכיסוי הסך חמישים קרויצר וצרור בגדי על כתפיי..."

וכך מתאר ר' יחיאל מיכל פינס בלשונו, לשון המקרא, את עלייתו ארצה ברגל של הנער יהושע: "לשווא עמלו הוריו עמו ודיברו על לבו רכות וקשות להסיע הרעיון הזה מלבו. הוא באחת ולא ישוב. ובראותו כי הוריו ומשפחתו מאנו תתו להלך, ויקם בעוד לילה, לא לקח אתו כי אם כסותו לעורו ושקל כסף אחד וישא רגליו בלי נטילת רשות, מפת הארצות אתו הייתה לו לעיניים, להורות הדרך אשר ילך בה. ויעבור ארצות הונגריה, סרביה, מוקדון, ברגליו אשר בצקו מהמכות והשריטות, בקיבתו הריקה ובבגדיו הקרועים והבלויים עד בואו סלוניקה. שם ראהו חכם העיר ורחמיו נכמרו על הנער הנלבב הזה וישלחוהו אזמיר באנייה..."

משם המשיך את דרכו ברגל ועבר את תורכיה, סוריה, בירות, צידון, בא לצפת, ובליל כ' סיוון תרכ"ט, 1869 - הגיע ירושלימה.

בשנת תר"ל, 1870 - נשא יהושע לאישה את דייכה, בת הרב יצחק רוזנטל-דנציגר, מתלמידיו של "חת"ם סופר". הכלה הייתה בת שש-עשרה והחתן בן שמונה עשרה, וכדרך האברכים הצעירים בירושלים בימים ההם המשיך ללמוד בישיבה, אך על שאיפתו המקורית להקים יישוב חקלאי בארץ לא ויתר. הוא השתתף בתכנית לקניית אדמת יריחו ואחר כך בתכנית לקניית "דוראן" (שעליה קמה לימים המושבה רחובות) ובתכנית לקנות "נחלה גדולה עד מאוד בין חברון ובין בית גוברין, היא על דרך עזה". כל התכניות האלו נכשלו, אך ידיו לא רפו. אז נתלכדה קבוצה מיוצאי הונגריה, שטמפר, גוטמן, ראב, שאליהם נלוו גם ר' יואל משה סלומון, עורך העיתון "הלבנון", ור' זרח ברנט - ולאחר משא ומתן ארוך ומסובך, הם מספרים: "קנינו מהסוחר קסאר ביפו 3284 דונם על מי הירקון בכפר אמלעבש, ויקרא למקום ההוא פתח-תקווה, לקיים מה שנאמר "ונתתי להם את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח-תקווה". ובאמת שמה זה נאה לנו כי ממנו תקווה נשקפת להיישוב אשר יפיץ על פני כל אדמת קודשנו."

מומחים אשר בעצתם שאלו הזהירו אותם: "לחדול מן הנחלה הזאת", אולם המייסדים קצה נפשם בחיפושים והם ביקשו להתחיל סוף סוף בביצוע משאת נפשם. מכאן החלה אפוא לא רק ההתיישבות העברית החדשה בארץ, אלא כאן גם ראשיתו של הנוהג שלא לשמוע לעצת מומחים, כי אם ללכת על אף האזהרות למקומות המסוכנים והנגועים.

עד ראייה מתאר את יהושע שטמפר ימים מעטים לאחר העלייה: "איש מצוין הוא בעוז רוחו ואומץ לבו, למדן גדול, יודע שפת אשכנז והונגריה, ובכל זאת הוא יגע ויעמול בגופו כחמור גרם."

בערב ראש חודש מנחם אב תרל"ח, 1878, נחתם חוזה הקנייה, וביום ז' חשוון תרל"ט, 1878, יצאו המייסדים: דוד גוטמן, יהושע שטמפר, יואל משה סלומון, אלעזר ראב ואחרים - לפתח-תקווה, להתחיל בהכשרת הקרקע. בשניים עשר בקר, בחמישה סוסים ובכמה תמורים התחילו לעבד את הקרקע. הם חפרו באר, ובעומק 21 מטר מצאו לשמחתם הגדולה מים!

הערבים, תושבי הכפר "אמלעבש", עלו באחת השבתות על אדמת פתח-תקווה והחלו חורשים בחלקה אחת בטענה שהיא שייכת להם. צעירי המושבה נלחמו בשדה עם החורשים. כשהגיע לאזני יהושע שטמפר קול היריות הראשונות, והוא באמצע התפילה

קברה של דייכה שטמפר בבית העלמין סגולה בפתח-תקווה
הכתובת על המצבה:

פ"נ נפש מהורה
אשה צנועה טובת לב
ורבת חסד כל ימיה
השתתפה עם בעלה
המנוח ר' שטמפר ז"ל
בעבודת הישוב
לטובת המושפה פ"ת
קיומה והפרחתה
דייכה בת ר' יצחק ז"ל
נפטרה ביום כ"ט לחי סיוון
שנת תרע"ב
יהיה זכרה ברוך
ת.נ.צ.ב.ה.

בבית הכנסת, הסיר את טליתו מעל שכמו, רץ לביתו, לקח את הרובה, חזר אל המתפללים ודרש להפסיק את התפילה ולצאת להגן על המושבה. קהל המתפללים שמע בקולו, יצאו לקראת הערבים והניסו אותם. יחד עם דוד מאיר גוטמן, שהיה

חייל מקצועי, לימד גם ר' יהושע שטמפר את המתיישבים להגן על עצמם ועל המושבה בנשק ביד.

המושבה פתח-תקווה נוסדה מלכתחילה באמצעיהם הפרטיים של המתיישבים. במשך כמה וכמה שנים ידעה צער ומצוקה, ולאחר לבטים קשים נוכחו תושביה לדעת, כי בלא סעד ותמיכה הם לא יוכלו להחזיק מעמד. ולכן, בשנת תרמ"ה (1885) יצא ר' יהושע שטמפר בשליחות המושבה - לפריס, ללונדון, לוורשה, לביאליסטוק ולאודיסה. כתוצאה מהשתדלות זו נשלחו מטעם הברון לפתח-תקווה עשרת אלפים פרנקים, לביסוס משקיהם של אלה הזקוקים לכך ביותר.

מפריס נסע שטמפר ללונדון וגם שם פעל למען פתח-תקווה. ממערב אירופה נסע לוורשה, לביאליסטוק ולאודיסה, להשפיע על חובבי ציון ברוסיה להתעניין בפתח-תקווה ולתמוך בה. בביאליסטוק הכיר את הסופר והבלשן, ר' שמואל יוסף פיין (בעל "האוצר") שכתב עליו: "לקחתי דברים עם האיש הזה. מצאתיו איש אשר רוח בו לדעת את תהלוכת יסוד הקולוניות, ונבון דבר, יודע לדבר שפת אנגלית, גרמנית ועברית."

באותו מסע יזם לנסוע לאיסטנבול ולהתייצב לפני השולטן בבקשה שיתן למושבה זיכיון לניצול מי הירקון, להשקאה ולהקמת בתי חרושת על שפת הנהר.

אחרי שובו ממסעיו התמסר לעבודת משקו ולפיתוח אפשרויות המחיה במושבה, אשר בראשה עמד רוב ימיו. לאחר שהברון רוטשילד נטע פרדס, נטע גם הוא באמצעיו המצומצמים פרדס, ובכך סלל את הדרך לענף חדש, שהיה אחר כך לבסיס המשקי במושבה. בפרדסו למדו פועלים עבריים את עבודת האריזה והברירה. הוא היה ממייסדיה של אגודת "פרדס" ודרש להכניס בתקנון המושבה סעיף המדבר על עבודה עברית.

ר' יהושע שטמפר קיבל את הציונות המדינית של הרצל בהתלהבות והתקשר עמו בחליפת מכתבים. בשנת 1903 השתתף כציר באסיפה המכוננת של היישוב בזכרון יעקב, שנתארגנה ביוזמתו של מנחם אוסישקין, וכך זכה לראות את התגשמות שאיפת-נעוריו, את ה"פרלמנט" העברי בארץ ישראל. חיי הציבור במושבה לא התנהלו על מי מנוחות כלל. "צעירים" נלחמו ב"זקנים", ור' יהושע ניסה לפשר בכל כוחו בין הצדדים.

קבוצת "העשרים ושמונה", האיכרים שנתמכו על ידי יק"א - עוררו מורת רוח מצד יתר המתיישבים, ונשי המושבה התארגנו ותבעו זכות בחירה. אולם יותר מכל הייתה מתיחות בין האיכרים ובין הפועלים השכירים, שזרמו למושבה עם ראשית העלייה השנייה, ב-1904. הללו תבעו בתוקף רב עבודה עברית במשק העברי, והכניסו אורח

חיים חדש שהיה מנוגד לרוח המסורתית של תושבי פתח-תקווה. ר' יהושע שטמפר אמר עליהם: "בנים נאמנים הם לארץ, אבל אילו היו גם בנים נאמנים למקום - את נפשי הייתי מוסר עליהם."
 לשיא המתיחות הגיעו הדברים ב-1906, כאשר הוכרז "חרם" על הפועל העברי. אבל אותו "חרם" נחלש מיום ליום, ולאט-לאט נצטננו הרוחות של שני הצדדים הלוחמים.

אביא בזה קטע מספרו של ג. קרסל על אותה התקופה:

רבי יהושע שטמפר, ראש הוועד ומהיחידים מהמייסדים שישב כל הימים והשנים בפתח-תקווה וטיפח בה כאחת את רוח החלוציות ואת האדיקות ההונגרית שאינה יודעת כל פשרה, הוא ששמח ביותר למראה "יחפים" אלה, והיה רודפם ומחבבם כאחד. הנה, למשל, ריקוד ראשון של בחורים ובחורות, שערוריה שטרם נראתה ונשמעה דוגמתה בפתח-תקווה עד היום ההוא. "ומספר הסופר שלמה צמח אחד המשתתפים, באותה "שערוריה" בספרו "שנה ראשונה": "ומה עיניי רואות? איני מאמין במה שעניי רואות. הטריח עצמו מר שטמפר ובא והריהו באחד החלונות, ואפילו מעמיד מנורה בחללו להאיר לנו... מר שטמפר, עמוד התווך של כולל אונגריה, הריהו כאן, ובחלון זה הוא עומד ומסתכל כיצד רוקדים בחורים ובחורות במרכזה של פתח-תקווה ואינו ממחה, אלא מאיר להם מאורו. הנה ההמשך אשר קיוונו לו, הנה ההתעוררות הגדולה. והבנים והבנות מוחאים כף..."
 "העשרים ושמונה" הנ"ל, שהיו האלמנט הריאקציוני במושבה, התנגדו לגידולה ואמרו לאסור על כניסתם של חדשים ללא רישיון מיוחד. אולם חלק גדול מהאיכרים, בראשותו של שטמפר, התחילו למכור חלקות אדמה לחדשים, וקבוצה זו היא שהרחיבה את גבולי פתח-תקווה ל"זרים האפיקורסים". לולא זאת הייתה ודאי פתח-תקווה מצטמקת כיתר המושבות הקטנות.

ר' יהושע שטמפר נפטר בפתח-תקווה ביום ה' סיון תרס"ח 1908, עוד לפני הגיעו לגיל חמישים ושש. ספד לו הרב אברהם הכהן קוק, רבה של יפו. ועד המושבה הכריז על חודש אבל לזכרו, וכיום אחד הרחובות הראשיים בפתח-תקווה נקרא על שמו. בהתייחסו לפועלם של מקימי פתח-תקווה אמר דוד בן גוריון: "עם הקמת פתח-תקווה מתחילה תקופה חדשה בתולדותינו בארץ, תקופה הראויה להיקרא בשם תקופת העצמאות. בייסוד פתח-תקווה הוקם הגרעין הראשון של יישוב עצמאי במולדת, וסומנה הדרך הנאותה, הממשית, לחידוש קוממיותנו הממלכתית. סלומון, שטמפר, ראב וגוטמן היו אנשי חזון ומהפכה, שראו מעבר למציאות הקיימת וייסדו את פתח-תקווה על אף כל הקשיים הטבעיים והמדיניים. הם קורצו מחומר של אנשי חזון, מהפכה וחלוצי-הגשמה, שאינם נכנעים למציאות, אשר נפשם נתונה תמיד לגדולות ולבאות. הם עשו בשליחות ההיסטוריה העברית, וכל העושה שליחות זו באמונה - אינו מכוזב ואינו נכשל."

כך מצטיירת לפנינו עד היום דמותו של הדוד יהושע, שרוחמה, אחיניתו, הכירה אותו כבר בשחר ילדותה, אך רוחו וחזונו ריחפו על בית הוריה כל הימים.

3. הפרוטוקול נקרע

מתוך דברים שכתבה רוחמה שטמפר-רוכל ושנדפסו ב"דבר" 1952, במדור "בשולי הדברים"

"את הסיפור הזה שמעתי פעמים רבות, בבית אבא.

לפני שישים-שבעים שנה בערך, התקיימה במושבה פתח-תקווה אסיפה כללית, ובלחצם של 28 בעלי זכות היתר ("די אכט און צוואנציקער") נתקבלה החלטה ונרשם בפרוטוקול שלא לקבל עוד עולים מתנחלים. דודי, ר' יהושע שטמפר ז"ל, ישב בעת שהתנהלו הוויכוחים - ושתק. לבסוף הוציא גליון נייר והתחיל כותב. בגמר האסיפה שאלו אותו: ומה בפיך אתה, ר' יהושע? ואז התחיל קורא מכתב שכתב: "לכבוד הצאר ניקולאי, ירום הודו. היות ואנו בני המושבה פתח-תקווה נעשינו שותפים לך, אם אתה תגרש יהודים מארצך אנו לא נקבלם וכו' וכו', ועל החתום באנו פה, מושבת פתח-תקווה בארץ הקודש, תאריך כך וכך".
 ברגע זה נוכח דעתו של יהושע שבוטאה במכתב שניסח זה עתה - נשתררה דממה בקרב המתווכחים, והפרוטוקול נקרע בסתר מתחת לשולחן.
 נזכרתי בסיפור זה לרגל דבריו של מר משה סמילנסקי על העלייה ביובל השבעים לעליית ביל"ו."

4. דור סוללי הדרך

כתבה והרצתה בפני חברות ויצ"ו - חיה הרכבי-שטמפר, בתו של מנחם

ברצוני לשיח לפניכם ולהעלות זיכרונות משחר ילדותי, על חיים צנועים ומעוררים בקרקע - שרטוטים המהווים יחדיו תמונה מימיו הראשונים של היישוב, בעיקר זיכרונות מחיי הוריי. אספר על הלבטים בחייהם, הנראים לנו עכשיו כאגדה, שהיו מנת חלקם ונחלתם גם של כל ראשוני המתיישבים.

שני יהודים אמידים, שותפים בסחר יערות בפלך הומל שברוסיה, עשו יום אחד "חשבון נפש" והגיעו למסקנה ששקועים הם יותר מדי בענייני "העולם הזה", ושהגיע הזמן לעשות גם לנפשם, היינו לדאוג ל"עולם הבא". הם נדרו שאם העסקה העומדת

בפניהם תצליח, יפרוש אחד מהם מן המסחר, יעלה ירושלימה, ויקדיש חייו ללימוד תורה ובמסחר יעסוק רק השני, כשההכנסה תתחלק לחצאין בין שניהם, וגם המצווה שבלימוד התורה - תירשם שווה בשווה לזכות שני השותפים. היהודים הללו אישרו את ההסכמה ביניהם ב"תקיעת כף" והפילו ביניהם גורל מי מהם ימשיך לעסוק במסחר ומי יעלה ירושלימה. וכך קרה שסבי, הוא ר' משה כץ-הומינר, אשתו המיוחסת אסתר, נצר לגאוני וולוז'ין ובתם הקטנה, לאה בת השנתיים, זו אמי - עקרו מסביבתם שביערת רוסיה והתיישבו בעיר העתיקה, מקום משכנם של כל יהודי ירושלים בימים ההם. היה זה בשנת 1864. סבי קיים את נדרו באמונה שלמה והגה בתורה כל ימיו, וסבתא התפרסמה בכל הסביבה כאישה האלגנטית ביותר, נותנת הטון בהלכות תלבושת. אבל שמה לפניו גם בלימוד התורה. וכך, הילדה הקטנה, לאה, הלכת ובגרה, והחלה להעסיק את השדכנים.

והשדכנים, הם חיפשו, ואף מצאו. לא הרחק גרה משפחה כבודה מהונגריה, היא משפחת שטמפר. הם למדו שאבי המשפחה, ר' בנימין, הינו דיין, בן רבנים מדורי דורות. אך גם מנהגים מוזרים במשפחה זו, מנהגי "פריצים" בידם, והמופלא ביותר - שלכל אחד מבני המשפחה, ואפילו לנער בן החמש, מזלג וסכין, והם משתמשים בהם בשעת הסעודה, אפילו בימות החול. הילדים לובשים אמנם "ארבע כנפות", אך מדברים הם רק הונגרית וגרמנית, ואילו את שפת היידיש אין הם שומעים כלל. מוזרים הם בהליכותיהם, יצורים מסוכנים, אולי אף מיסיונרים, רחמנא ליצלן, מי יודע. הם סופגים מכות מילדי השכונה, ורק לאחר שרכשו להם ביסורים רבים את ידיעת השפה המדוברת, היא יידיש, מתקבלים הם כתלמידים ב"חדר".

הבן הבכור במשפחה, יהושע, עלה הראשון ארצה, ברגל, בשנת 1869, והוא בן 17, ורק כעבור שנים אחדות התפתה אביו, הדיין ר' בנימין מבודפשט, לעלות אחריו ולהתיישב בירושלים ב"כולל אונגרן". לאחר זמן התפרסם יהושע שטמפר כמייסד המושבה הראשונה בארץ, היא פתח-תקווה, ונמנה בין מניחי היסוד ליישוב העברי החדש, הגרעין למדינת ישראל.

אחרי שהתאקלמו בסביבה החדשה, בעיר העתיקה, נוצר כלפיהם יחס של כבוד. בקיצור - מחותנים מתאימים, בעלי ייחוס הולם.

כך שמנחם יהודה, החתן בן ה-17, הוא אבי - תלמידו המצטיין של הרב סלנט, והכלה בת ה-15, נכנסו לחופה בשעה טובה. הנדוניה הגדולה - לגמרי בסדר, והחתן ממשיך, כמובן, ללמוד בישיבה.

אך פתאום - מרד! הבעל הצעיר שנתפס גם הוא, כאחיו הבכור יהושע - לרעיון יישוב יהודים על הקרקע, מוסר חלק מהנדוניה לקניית נחלה בפתח-תקווה, והקץ לחיי השלווה! החלטתו להיות פועל, עובד אדמה - נחושה. לא הועילו האיומים של

הורי האישה, לקחתה בחזרה. הם הצליחו אמנם למנוע אותה ממנו שנה תמימה, תוך שהם מעכבים אותה בירושלים, אך הדבר הובא בפני גאון הדור ר' שמואל סלנט והוא פסק: "גדולה מצוות עבודת אדמת הקודש מלימוד תורה." ואז חזרת האישה הצעירה לבית בעלה, ל"יהודייה" הסמוכה לפתח-תקווה.

המושבה פתח-תקווה שנוסדה בשנת 1878 נעזבה מתושביה לאחר זמן, עקב הקדחת שעשתה בהם שמות והמשפחות עברו לגור בכפר "יהודייה", מרחק כשעה מפתח-תקווה. וכך, הבעלים נמצאים כל ימות השבוע בפתח-תקווה הנבנית מחדש, ורק לשבת באים הם הביתה, ל"יהודייה", שעליה שומר באותה עת הכושי הענק, שהוא גם השודד המפורסם ביותר בסביבה - המפיל את חתינו על הערבים שמסביב. הנשים היוצאות לשדה לקושש קוצים ודרדרים המשמשים להן כחומר דלק (הפרימוס לא נודע אז בארץ), מאושרות לראות בתוך מדבר שומם זה יצור חי המשוטט מרחוק ומגן עליהן. עשרות שנים לאחר מכן סחה לי אמי שעדיין שמור בלבה אותו רגש של כמיהה לראות יצור חי, ולו גם בדמות הכושי הענק.

והנה, השחרחרורת התמירה בת ה-17 היא כבר אם, ולמרות התלאות נשמר בה אותו קו אלגנטי שירשה מאמה. כשביקר הברון רוטשילד לראשונה ב"יהודייה" נבחרה היא להגיש כוס לימונדה לאורח החשוב, והברון נרגש למראה חדרה הקטן והנקי, אך הוא גם נזף בה: "את בזבזנית, אשת איכר צריכה לקמץ בסוכר." לימים, במכתבו לפתח-תקווה, מוסר הברון שלום לאישה השחרחרורת מ"יהודייה", שתכופות הוא נזכר בחדרה הלבן כל כך.

הבעל הצעיר, המסור לרעיון העבודה והמטיף לחיי פשוטות, מחליט יום אחד להתהלך יחף, לשם חיסכון ולמען "מגע ישיר" עם הקרקע, שהיא אדמת קודש, ורק בשבת ינעל נעליים, נעליים פשוטות כשל הערבים דאז. והאישה הצעירה בכתה יום ולילה על בזיון חייה, איכה תראה פני הוריה ולבעלה כף רגל שחורה ורחבה? לעזרתה נחלצת שכנה מבוגרת, ולאחר הפצרות רבות מבטיח בעלה, לחזור בו מדעתו.

הוא מתנסה בכל עבודה קשה כפועל שכיר, ובמקביל מנסה לשלוח ידו גם ב"תעשייה ביתית" אך נכשל, ותוך כך מחסל הוא את כספי הנדוניה.

את "יהודייה" כבר עזבו, וכל המתיישבים חוזרים לפתח-תקווה, נוטעים את פרדסי הברון, ואז קם ועד הפועלים הראשון בארץ, שאבי הוא אחד הפעילים בו. ב-1900 הוא מצטרף למשלחת מטעם "הסתדרות הפועלים", אל הברון בפריס, לתנות בפניו את מצבם של הפועלים הנתונים לשרירות לבם של פקידי הממונים עליהם, ולתבוע עבורם תעסוקה קבועה ו"שכלול" (התנחלות). נוסעים הם כמובן על סיפון האנייה,

מסתפקים במזון היבש שהביאו מביתם, מתקיימים על כוס תה ולחם, מחשש כשרות ומההכרח למעט בהוצאות.

השליחות הכזיבה, אבי חזר ממסעו רצוף ושובור, אך יש גם שכר לעמלו: בדרכו חזרה הוצג בווינה לפני הרצל על ידי הכומר "הציוני" הידוע הייכלר, ומני אז היה מחליף מכתבים עם הרצל. חבל שהמכתבים נרקבו באדמה, כשאבי הסתירם בשל חששו מחיפוש שיערך בביתו על ידי התורכים, בימי מלחמת העולם הראשונה. מותו של הרצל היה הזעזוע הראשון בחיי. זוכרת אני, בת חמש הייתי אז, שאבי נכנס הביתה, הוריד כר קטן מהספה, התיישב על הרצפה ופרץ בבכי. לשאלתי לפרש בכיו ענתה אמא שמלך היהודים מת.

ובינתיים, המשפחה הולכת וגדלה, אך גם הקדחת עושה את שלה, ואחדים מהילדים נולדים ומתים. אמי ילדה שניים עשר ילדים, ומחציתם חלו ומתו אך הוריי גם נוכח אסונם הכבד אינם מוחים ומקבלים הם את הדין. אך ביותר נחרת עמוק בזיכרונם אותו לילה שבו שכלו את בתם, רבקה בת ה-13. בבית החולים ביפו קרה הדבר. אותו יהודי שנכנס לפנות ערב צעיר שחור-שער - נמצא בבוקר שלמחרת יושב לתמהונן של האחיות הנזירות על המיטה כשבתו המתה בזרועותיו ושערו כולו לבן - שער ראשו הלבין בין לילה!

אבי היה גם המורה שלי בבית הספר במושבה, והוא הקים דור של דוברי עברית. גם אז המשיך להיות פעיל בוועד הפועלים ונלחם לשיפור מצבם. אותם ערבים של אסיפות בביתנו עדיין זכורים לי היטב - ואנוכי אז נערה קטנה. דירתנו לא הייתה מרווחת, אך השליחים מכל המושבות מצאו להם בה פינה חמה ואחרי יום העבודה הם היו מתאספים, עסוקים בדיונים עד חצות, ורק עם שחר היו חוזרים ברגל למושבותיהם.

העלייה התימנית מצאה באבי תומך ומעודד נלהב, ולא לחינם כינוהו: "אבי התימנים". ואמנם כזה היה לדידם "רבי מנחם". בכמה אהבה, מסירות וסבלנות היה מטפל בהם. היה מסובב לבקרים מבית איכר למשנהו ושיירת תימנים אתו, ובקסם דיבורו וטוב לבו היה משכנע את האיכרים להעסיק אותם בעבודה, ובצדק יש לרשום לזכותו את התערותם במושבה. ותצוין גם העובדה שהשומר העברי הראשון בפתח-תקווה היה נוטר כרמנו בחור-זרזור, הוא שלמה לבקוביץ (לביא ז"ל, ממייסדי עין חרוד).

החיים נמשכו הלאה תוך סבל, ומתוך האמונה שמן השמים נגזר על אנשי הדור הזה לסבול לטובת הדור הבא. הכרה ברורה זו הייתה למקור לא אכזב של כוח שממנו שאבו עצמה ועוז להמשיך בדרכם. הייתה זו תקופה של הקרבה עצמית, של סוללי דרך העמלים והסובלים למען דור הגאולה. רגש של אחווה אמיתית וגורל אחד שיתפם יחדיו.

קברה של רבקה בתם של מנחם-יהודה ולאה שטמפר
בבית העלמין סגולה בפתח-תקוה.
הכתובת על המצבה:

פ"נ
הנערה רבקה
בת מנחם יהודא
שטאמפפער
שנפטרה בש"ט
אור שב"ק רחי ניסן
תרנ"ז ת.ג.צ.ב.ה.

השכנות הפכה במשך השנים לידידות נאמנה. חתונה במושבה - היה למאורע המשתף את כולם, וכך גם, להבדיל, כל מקרה של אסון.

הדרכים שחיברונו עם הסביבה, טלטולי הדרך והסכנות - זהו פרק בפני עצמו הניצב כמו חי לנגד עיניי. יפו רחוקה הייתה אז מאוד מפתח-תקווה, כי על כן חצה נהר הירקון ביניהם, וכשגאה הנהר בימות החורף - אין לעבור אותו. את המצרכים החיוניים ביותר היו מביאים אז עד הנהר ומעבירים אותם מעבר מזה ברגל יחפה, נושאים על אותם הגב ועל הראש, ולא פעם הגיעו המים עד הצוואר.

והנה הגיעו ימים ובמקום דרך העפר - כביש נסלל, והוא מחבר את פתח-תקווה לתל-אביב, ועל פני הירקון - גשר התקיננו. ולא עוד גישרון עץ מתנועע, אלא גשר של ממש, גשר של בטון ובמקום דיליג'נס - אוטובוס הנוסע בשעות קבועות בין

פתח-תקווה לתל-אביב. וזוכרת אני, עת ראיתי את אבי מגיע לראשונה באוטובוס על פני כביש פתח-תקווה תל-אביב, והיהודי הזקן יושב, בוכה וצוחק כתינוק; וזוכרת אני אותו יום של קרנבל ראשון בתל-אביב, עת עמד אבי על המרפסת בביתנו שבתל-אביב, בוכה וצוחק בקול, עד כי אנו חשבנו שנטרפה עליו דעתו. עיניו הכחולות החולמות דאו אז, באותו היום חלום חיים ההולך ומתגשם. הוא, אשר יקרה לו כל נפש, קרובה לו כל אבן - ברק אושר השתפך על פניו ושפתיו כאילו דובבו: "את הטוב והיקר נתתי לך ארצי, תשורת לך - שישה בנים ובנות, עשרים ושניים נכדים ואף שלושה נינים, וצוואתי לכולם - אל תעזבו את ארצנו זו לעולמי עד".

דור ההורים הלך לעולמו. הם מילאו את שליחותם באמונה שלמה.

5. מנחם יהודה שטמפר וביתו

כתב יצחק רוכל, בעלה של רוחמה שטמפר, בחוברת לזכרה

נמוך קומה, מגודל זקן מטופח, בעל הדרת פנים, נקי בלבשו, זריז בהילוכו, בעל חוש הומור, מדבר עברית צחה, פשוט וגלוי לב, צנוע ועניו, מסביר פנים, יפה נפש ונקי הדעת, אוהב שיחה ונעים שיחה, ובסיכומו - אדם חביב. כזה היה מנחם יהודה, אביה של רוחמה.

והאם לאה - אישה סגלגלה, מרכיבה משקפיים, המדברת לאט לאט, שגם לעת זקנתה ניכרים בה סימני יופייה מימי עלומיה. אישה חכמה ומעשית, השקולה בדיבורה ובמעשיה, מכירה בערכה ורואה עצמה כמרכז הבית. מדברת היא עברית, אך אוהבת יותר לדבר יידיש בהיגוי ליטאי. לאדם חדש היא מתייחסת בבחינת "כבדהו וחשדהו", ויודעת להבחין יפה בטיבם של אנשים.

ביתם של מנחם ולאה היה בית שכור במרכז המושבה, צמוד לחנות המנופקטורה שלהם. היה זה בית נקי ומסודר, אך לא מהודר, ולו מרפסת רחבה, שמסתופפים בה בערבים בחורים-חלוצים, המחזרים אחרי הבנות הצעירות, חיה ורוחמה. האחות הבכירה חנה והאח הגדול משה נשואים כבר, וגרים מחוץ לבית-אבא, האח המשכיל, שלמה, לומד בחוץ לארץ, ובבית נותרו רק שתי הבנות ואחיהם הצעיר, בנימין, נער יפה וממולח, המקניט את אחיותיו ומלעיג על "הבחורים" שלהן, שהיו נוהים לבית הזה. ובשבתות היו סועדים לפעמים על שולחנם עולים צעירים מגרמניה (מנחם יהודה ידע היטב גרמנית), ואף עולים מהונגריה, שראו בבית שטמפר את ביתם.

אלה רשמיי הראשונים מבית אביה של רוחמה סמוך לבואי ארצה באפריל 1921. אך כדי שהתמונה תהיה שלמה, יש לספר על ההורים, על האב והאם, על ראשית דרכם ואורח-חייהם בארץ, כיצד עמלו, שבעו ייסורים, גידלו בנים לתורה ולעבודה ופתחו פתח-תקווה ליהודים אחרים.

מנחם יהודה שטמפר נולד בעיר סמבטהלי (שטיינמנגר) במערבה של הונגריה, ביום ט' באב תרכ"ד (1864) לאביו הדיין ר' בנימין ולאמו חנה. בהיותו בן תשע עלו הוריו עם בניהם ארצה (תרל"ג-1873), בעקבות הבן הבכור יהושע שעלה לבדו לפני כן (1869). המשפחה התיישבה בירושלים, בבתי אונגרן, והנער מנחם יהודה נשלח תחילה ל"חדר" של ר' יהושע ברדקי, ולאחר מכן למד בישיבה המפורסמת של הרב חיים זוננפלד, שעלה אז מהונגריה.

בהיותו בן שבע עשרה נשא לאישה את לאה כץ-הומינר, בתם של ר' משה ואסתר, שעלו מרוסיה. שנים אחדות היה סמוך על שולחן חותנו והוסיף ללמוד בישיבה, בו בזמן עבד גם בבית דפוס, ואף הוציא לאור כמה ספרים יקרי מציאות, ביניהם "ספר תיקון מידות הנפש לפי טבע החושים" של ר' שלמה אבן-גבירול (ירושלים, תרמ"ג). בין תלמידי הישיבה נחשב ל"עילוי" והוריו יעדוהו לרבנות. אך הדברים התפתחו אחרת. גם הוא, כמו אחיו הבכור יהושע, נגרר אחר התנועה להתיישבות חקלאית, זנח את ה"קריירה" הרבנית הצפויה לו ועבר עם משפחתו לפתח-תקווה. היה זה מעבר הדרגתי: תחילה עבד הוא לבדו בפתח-תקווה בקיץ, בתור פועל שכיר, ובחורף היה חוזר למשפחתו בירושלים להמשיך בלימודיו בישיבה. לאחר זמן עברה המשפחה כולה לכפר. בכסף הנדוניה הם רכשו קרקעות ונטעו כרמי שקדים, אך בינתיים, עד שהמטעים ישאו פריים, עבד מנחם יהודה כפועל שכיר במפעלי הברון רוטשילד בשכר זעום.

באותו זמן הסתכסך אחיו, יהושע שטמפר, שכבר היה אז מנהיג המושבה, עם הפקידות של הברון בשאלת העבודה בשנת שמיטה. פקידו של הברון פארב, התנקם בר' יהושע על מריו ופיטר גם את אחיו מן העבודה ומנחם יהודה נאלץ לבקש פרנסתו בחוץ לארץ.

שנתיים וחצי עשה מנחם יהודה בארצות הברית, עבד בבית מלאכה לבגדים, בבתי ההזעה המפורסמים, הסתפק בשכר מועט כדי שלא לעבוד בשבת ולבסוף חזר ארצה בידיים ריקות. ועתה נתקבל שוב לעבודה בפרדסי הברון, כפועל. הוא שלח ידו גם בניסיונות של תעשייה זעירה (שוקולדה, משחת אופניים, שמיות), אך לא הצליח בכך, כשם שלא הצליחו רבים מ"חלוצי התעשייה", בימים ההם.

היה ממייסדי "הסתדרות הפועלים עובדי אדמה", ניצניו הראשונים של האיגוד המקצועי בתקופת העלייה הראשונה. בראש "ההסתדרות" עמדו אז ש.ז. גיסין מפתח-תקווה, אפרים קומרוב מנס ציונה ואפרים חרל"פ מרחובות. ביתו של מנחם היה בית ועד לאסיפות הפועלים ולפגישות נציגיהם, אך כאשר הישיבה התקיימה בנס-ציונה או ברחובות הוא היה חוזר מאוחר בלילה, ברגל לפתח-תקווה ומתייצב בבוקר לעבודת יומו. למרות שהשתדל למען העבודה העברית במושבה, גם הערבים חיבבו אותו, וביתו היה מכונה בפייהם "דאר אל חבייב" (בית האנשים החביבים).

במשקו הפרטי לא עלה מנחם יהודה על "הסוס" הנכון, ובמקום לנטוע פרדסים אשר ברבות הימים העשירו את בעליהם, נטע הוא, כמו רבים אחרים, כרמי שקדים, אשר הכזיבו את נוטעיהם. בצוק העתים נאלץ למכור כרם אחר כרם ולבסוף יצא נקי מנכסיו. לאחר תעיות רבות הגיע מנחם יהודה לבסוף לייעודו הנכון, וקיבל משרה כמורה בבית ספר של יק"א שבמושבה. הוא עבד בהוראה למעלה מעשר שנים, וכפי שמעידים תלמידיו הקים דור של יודעי עברית והיה מורה ומחנך למופת. הייתה לו דרך משלו בחינוך: הנהיג לימוד גמרא בעברית, היה מסביר לתלמידים את הטקסט הארמי בעברית, ולא ביידיש, כפי שהיה נהוג אז. זה היה חידוש גדול. אם כי היה אדם אדוק מאוד, בתחום ההוראה הייתה לו גישה פדגוגית חדשנית, ובין השאר התנגד ללימוד תפילות בגיל רך. בעניין זה התנגש עם הממונים עליו, עד אשר באחד הימים ערך בנוכחותם מעין "שיעור לדוגמא": לאחר שהסביר יפה לתלמידי כיתה א' את תפילת "יגדל" עם הפסוקים "ישלח לקץ הימים משיחנו" "מחכי קץ ישועתו" שאל אותם: עכשיו תגידו, חביבים, מה הבינותם מתפילה זו? קפץ אחד מהם והכריז: אדוני המורה, אני הבינותי, "קץ" זה חתולים.

בזאת הקיץ גם הקץ על הלחץ שהופעל עליו ללמד תפילות בגיל רך. ולא היה זה הוויכוח היחידי שהוא נאלץ לעמוד בו. מכיוון שהיה רואה את תפקידו כייעוד, ולא כמשרה בלבד הוא לא היה מוכן לוותר על תפיסתו הפדגוגית. על רקע זה פרץ ריב בינו ובין מנהל בית הספר, שהיה אדמיניסטרטור יותר משהיה מורה, ומנחם יהודה, המורה המחונן - פוטר.

מנחם יהודה היה מעצם טבעו אישיות מחנכת. בפנקס הכיס של רוחמה מצאתי כתוב: "אבא - מורה למופת!"

בו בזמן פתחה אשתו לאה חנות של מנופקטורה במרכז המושבה, והייתה נוסעת לביירות ולירושלים להביא אריגים. גם מחו"ל היא הייתה מקבלת סחורות, בייחוד מווינה. לאחר גמר ה"קריירה" הפדגוגית שלו היה מנחם יהודה עוזר על ידה, והיה "מקיף" (נותן בהקפה) ביד רחבה לפועלים מחוסרי עבודה, מתוך ביטחון שמצבם הכלכלי ישתפר באחד הימים ואז הם ישלמו. אך מצבם, כידוע, לא שופר, רבים מהם

לא שלמו, אך מנחם יהודה לא הצטער על כך. הוא היה מרוצה מכך שעמד לו לאדם בשעת דחקו. לאמיתו של דבר היה יותר "מלביש ערומים" משהיה חנווני. בימי מלחמת העולם הראשונה הוא היה "מקיף" גם לתלמידים מחו"ל שלמדו בביה"ס החקלאי. באותו זמן פסק זרם הכספים מהוריהם, ומובן שגם ה"חובות" האלה לא נפרעו מעולם.

באו ימים של התעוררות למושבה. הגיע אליה זרם מתיישבים חדש (ביאליסטוקאים, תימנים ואחרים) ומנחם יהודה, שברשותו היו קרקעות בסביבות המושבה וגם במרכזה, ראה מחובתו הציונית והיישובית למכור להם מקרקעותיו במחיר מועט, אף למטה ממחיר הקרן, ובלבד שיתרחב היישוב.

הוא היה סולד מכל מחשבה על ספסרות בקרקע. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, הוכרז על מורטוריום (שמיטת חובות), אך מנחם יהודה שילם את כל חובותיו, ודווקא במטבעות זהב, ולא להאשה שהיו חייבים לו - נתן הקלות, וכך הפסיד חלק ניכר מהונו. בימי המלחמה שירת את המושבה בהתמסרו לרכישת תבואות למזון. לשם כך היה נודד בכפרים הערבים, "לשבור בר" ועד לדמשק הגיע. פעם נחשד על ידי התורכים בריגול לטובת האנגלים וחייבו בסכנה.

מאחר שידע יפה אנגלית, והיה מקובל על הציבור נתמנה כבא כוחו הרשמי של הקונסול האמריקני במושבה. בזמן גירוש אנשי פתח-תקווה לתל אביב, עם הכיבוש הראשון של הבריטים במלחמת העולם הראשונה - נשאר מנחם יהודה במושבה, כאחד מששת השומרים, אך לפי דרישתו צורפו שומרים נוספים, כדי שיהיה "מניין" לתפילה בציבור.

עיסוקו האחרון היה גזבר בית המרקחת של המושבה, והוא המשיך בתפקיד זה כמעט עד סוף ימיו. לאחר מות אשתו, ב-1928 הוא חי ערירי בחדר שכור, ורק בשבתות היה סמוך על שולחן בנו, משה.

מנחם יהודה שטמפפר נפטר בפתח-תקווה ביום ג' אדר ב' ת"ש (1940).

למנחם יהודה היה יומן שבו מצוי חומר חשוב אודות תולדות תנועת הפועלים הראשונה בארץ ישראל וכן חומר על תולדות היישוב בכלל. יומן זה נמסר לספרייה המרכזית של ההסתדרות בתל אביב, ומשה ברסלבסקי ז"ל הספיק עוד להסתייע בו לספרו "פועלים וארגוניהם בעלייה הראשונה". מנחם יהודה היה יהודי אדוק, ועם זאת היה מקרב אליו את אנשי העלייה השנייה והשלישית, שרבים מהם היו מבאי ביתו, ביניהם הרצפלד, נטע הרפז ואחרים. כותב היה בסגנון "משכילי" מובהק, וכתב ידו נקי ויפה. היה בעל ידיעה עמוקה במקורות העבריים, וידע גם כמה שפות זרות. כאמור אדם דתי מאוד ובו בזמן גם ליברלי בהשקפותיו הכלליות. את ילדיו חנך

לאה כץ-הומינר באודיסה

בבית הספר הכללי שבמושבה ולא ב"תלמוד תורה", אך חינוך על-יסודי סירב לתת להם בבתי אולפנא חילוניים בארץ. משום כך נשלח בנו שלמה לגרמניה, להשתלם שם בבית ספר לרבנים (צחוק הגורל, ודווקא שם הוא יצא "לתרבות רעה"...). מנחם יהודה גם התנגד לכך שרוחמה בתו תלמד בסמינר לווניסקי בתל אביב. קיצורו של דבר, היה טיפוס מובהק של אידיאליסט, קנאי לדעותיו, נאמן בלב ונפש ל"יישוב ארץ ישראל" ועם הזמן - לציונות המדינית. היה זה אדם שהיה מוכן לתת הכל, מבלי לדרוש לעצמו כלום.

אחרת לגמרי הייתה אמה של רוחמה, לאה לבית כץ-הומינר. אחותה של רוחמה, חיה הרכבי, תיארה אותה ברשימתה "דור סוללי הדרך", ואוסיף רק כמה פרטים.

גם היא הייתה בעלת הלך-רוח ציוני, אך סבורה הייתה כי אסור לו לאדם להזניח את פרנסתו בשל ענייני ציבור, והייתה טוענת כלפי בעלה: "עושה צדקה בכל עת - זה המפרנס אשתו ובניו". לבה היה דואב על הרכוש המתבזבז ועל הפרנסה הלקויה. לבסוף רתמה את עצמה לעסקי פרנסה, פתחה חנות למנופקטורה והוכיחה עצמה כ"אשת חיל" בעלת כושר מסחרי. אולם אישה חולנית הייתה וגם השנים שהתגוררו ב"יהודייה" התישו כוחותיה, ועל כן הייתה נוסעת מפעם לפעם לחו"ל לדרוש ברופאים: אם להתרפא ב"לימאן" שעל חוף הים השחור, ואם לווינה. הייתה עסקנית ציבורית מובהקת, נלחמה לשיויון זכויות לנשים ולקחה חלק פעיל גם במאבקים ציבוריים אחרים במושבה. לאה שאפה להעניק לבניה השכלה טובה, אולם לבו של הבן הבכור, משה, לא נהה אחרי לימודים, הוא היה בורח מה"חדר" ומבית הספר ובגיל צעיר החל לעבוד כפועל מקצועי בפרדסים, נעשה מומחה להרכבות והפך למנהל עבודה (באותם הימים היו קוראים לממלא תפקיד זה - "משגיח"). את כל תקוותה תלתה האם בבנה שלמה, שהוא יהיה הבן המשכיל שיפאיר את המשפחה. על כן נשלח לגרמניה ללמוד בבית ספר מודרני לרבנים ועשה שנים רבות בחו"ל. היה עובר מבית ספר למשנהו, מארץ לארץ, ממקצוע למקצוע, רכש השכלה רחבה, אך ללא התמחות מסוימת, ובשובו ארצה לא הייתה לו אפשרות להגיע לבסיס כלכלי ראוי. למרות שהחזקתו בחו"ל דלדלה את המשפחה, עמדה האם על כך שהוא ירכוש השכלה גבוהה - ויהי מה.

לאה שטמפר, אמה של רוחמה, נפטרה ביום י"ד אב תרפ"ח, 1928.

ואלה הם הצאצאים של לאה ומנחם:

חנה, אשת יצחק שישא, משה, שלמה, חיה, אשת השופט צדקיהו הרכבי, רוחמה ז"ל, אשת יצחק רוכל ובנימין.

נולדו להם עוד ילדים, שמתו בגיל צעיר.

זהו הבית בו גדלה רוחמה ובו עוצבה דמותה. יותר מכל גורם אחר טבע הבית הזה את חותמו על תכונותיה ועל אופייה. דומה שהיא נחלה מן ההורים את הטוב שבשניהם. מן האב - יפי רוח, אידיאליזם, חריצות, רוח חלוצית, חיבת הארץ. ומן האם - פיקחות ושכל ישר. ושניהם הנחילו לה עירנות לענייני ציבור.

קברו של מנחם-יהודה שטמפר
בבית העלמין סגולה
בפתח-תקוה
הכתובת על המצבה:

פ"נ
מנחם יהודה
ברי בנימין ז"ל
שטמפפר
מהבונים הראשונים
של פתח תקוה
בא לארץ בשנת תרל"פ
נפ' ג' אה"ש ת"ש
ת.נ.צ.ב.ה.

קברה של לאה שטמפר לבית כץ-הומינר
בבית העלמין סגולה
בפתח-תקוה
הכתובת על המצבה:

פ"נ
לאה
בת משה ואסתר
אשת מנחם יהודה
שטמפפר
שנפטרה י"ד אב
התרפ"ח
ת.נ.צ.ב.ה.

שְׁטֵמְפֶפֶר, יְהוֹשֻעַ (1852, סומבטְהֶלִי, הונגריה — 1908, פתח-תקוה), ממייסדי פתח-תקוה (ע"ע). ש', שהיה בנו של דיין הקהילה, למד בישיבה באיזנשטט שיסד ע. הילדסהימר (ע"ע). בהשפעת דודו, אלעזר ראב (לימים — ממייסדי פתח-תקוה), נתפס לחיבת-ציון, ושאף להקים בא"י מושבות-ישיבות לתורה ולעבודה. ש' הושפע גם מהצלחת המאבק הלאומי של ההונגרים לחירות (1867). ב 1869, בהיותו בן 17, עשה דרכו ברגל מביתו עד ירושלים — פרט לנסיעה בים מסלונקי לאיזמיר. זמן-מה למד בישיבה, וב 1878 היה מראשוני המתיישבים במושבה העברית הראשונה, פתח-תקוה. שנים רבות היה ראש ועד-המושבה; הוא ניהל אותה ברוח חרדית-קיצונית, אך סייע בקליטת בני „העליה השנייה” — חרף חילוניותם — ולחם למען עבודה עברית ומיתון מאבק הפועלים עם האיכרים. כשנוסדה הציונות המדינית הצטרף ש' אליה. ב 1903 השתתף ב„כנסת הגדולה” לארגון היישוב בא"י (שיזם אוסישקין [ע"ע, עמ' 33]). וקיבל — חרף התנגדותו הנמרצת — את הכרעת הרוב בדבר זכות-בחירה לנשים. בנו, שלמה יצחק ש' (1877 — 1961), נבחר אף הוא לראש ועד-המושבה (1919). ב 1921 נהיה לראש המועצה המקומית פתח-תקוה, ומשניתן לה מעמד של עיר היה לראש-העיריה הראשון שלה (1937—1940).

י. יערי-פולסקין (עורך), ס' היובל ... פ"ת, ק"ז—קכ"ב, תרפ"ט; הנ"ל, חולמים ולוחמים, 38—46, תש"ו²; מ. נאור, „מאת כתבנו בירושלים ובפתח-תקוה” — י. ש. כותב ל„ג'ואיש פרוניקל” (קתדרה, 9), תשל"ט.

האנציקלופדיה העברית, כרך לא, עמוד 758.

פרק ב : פתח-תקווה

1. הרעיון וההחלטה איתן הלוי

קבוצה קטנה של יהודים דתיים, תושבי העיר העתיקה ושכונת מאה שערים, חולמת על יציאה מירושלים, ועל רכישת אדמות כדי להקים **כפר יהודי** שבו יחיו יהודים מאמינים אשר ימצאו פרנסתם מעבודת האדמה.

היום, בשנת ה-50 למדינה, נראה הרעיון הזה כ"שיגעון גמור"! קמים יהודים בעלי משפחה, המבוססים בקהילה הירושלמית, אשר ברובם לא התנסו מעולם בעבודה פיסית ובוודאי לא בעבודת אדמה, והם מחליטים לעזוב את העיר ולצאת "לארץ לא נודעת".

בעתיד הם יהיו מנותקים ממשפחתם הרחבה, חשופים לסכנות של סביבה ערבית עוינת, של מחלות שהיו נפוצות אז (מלריה, גרענת, טיפוס הבטן, חולירע ועוד), חוששים מהתנכלות השלטון התורכי המושחת, ונמצאים הרחק משירותי רפואה ומרכזי דת.

והאנשים הללו יוצאים למסעם אל "היעד הנעלם" כשאינם יודעים כלל כיצד יוכלו לחיות ולהתפרנס מחקלאות...

רבים מרבני ירושלים התנגדו לרעיון זה, בעיקר בשל החשש כי טמונות בו סכנות **להליל שבת וחג**, לאי קיום כל מצוות הדת ולהתערערות אורח החיים הדתי והמסורתי - שלהם ושל צאצאיהם.

כדי להגשים הרעיון המהפכני והנועז הזה צריכים היו לקום יהודים עם סגולות מיוחדות של אמונה עזה ולוהטת ברעיון, נחישות לביצועו ונחרצות להגשמתו. **סלומון, גוטמן, שטמפר וראב** היו גרעין הקבוצה שחלמה וגיבשה את אותו הרעיון.

א. בשנת 1872 הוצעו לקבוצה אדמות ממשלה ליד **יריחו**, הן נראו להם כמתאימות ולכן תכננו את מהלכיהם הבאים.

ר' יואל משה סלומון חיבר שיר נלהב על הצעד המהפכני שעשו צעירים אלה בחייהם:

"קומו לעבודה בנים, הקיצו משנתכם
אָחזו במחרשה, צאו ופלחו אדמתכם,
אוזני שמעה שיר אדמת ישראל

מבין אלוני בכות נטועים על אריאל
ממשק גלי ירדן מבשרים רזים
מסוד הלבנון המיית שיר ארזים..."

בסופו של דבר לא יצאה קניית האדמות אל הפועל. נותר רק השם פתח-תקווה שאותו התכוונו לתת למקום התיישבותם על פי הספוק המקראי: "ואת עמק עכור לפתח-תקווה" (הושע, ב', 17).

ב. זמן קצר לאחר ביטול רכישת האדמות ליד יריחו מוצעת להם רכישת שטח אדמה גדול, כ-5000 דונם, ליד דוראן (דירן - כיום כפר ערבי ליד רחובות).

הסוחר הנוצרי-ערבי טיאן היה המתווך, ובראותו להיטות היהודים מירושלים לרכישת האדמות נהג בדרכי מרמה ותעתועים כאשר הוא מעלה מפעם לפעם את מחיר הקרקע.

גם רכישת אדמה אלו **נתבטלה** לאחר זמן מה. 20 שנים מאוחר יותר ירכוש יהושע חנקין הנודע את האדמות במחיר גבוה בהרבה, ועליהן הוקמה בסופו של דבר המושבה **רחובות**.

ג. בשנת 1878 הוצעו למכירה אדמות הכפר אומבלס, להלן **מלבס**, אשר שכן ליד הירקון - חלקן אדמות ביצה באזור נמוך רווי מים. את ההצעה הביא הסוחר הערבי היפואי, **סלים קסאר**, בהיקף של 3375 דונם ובמחיר של 1070 מטבעות זהב ("נפוליאון") אשר היה שווה לסכום של כ-21,400 פרנקים צרפתיים.

בקייץ אותה שנה יוצאת משלחת מירושלים לראות הנחלה. במשלחת ארבעת הראשונים אליהם הצטרפו ר' זרח ברנט והרופא היווני מיפן, מזארקי, אשר התבקש לחוות את דעתו ביחס לתנאי האזור מבחינה בריאותית.

הם עולים על גבעת מבצר אנטיפטרוס ההרוס ברובו, משם משקיפים על האזור, האדמות, הביצות ומעיינות הירקון.

הרופא מזהיר אותם שלא לקנות אדמות באזור זה, ולחזוק דעתו מזכיר להם את מראה הכפריים הערביים וילדיהם, החולים במלריה וסובלים ממחלות, שמקורן מן הביצות והחרקים העטים כעננים בכל הסביבה על התושבים חסרי ההגנה. אך למרות האזהרה והמראה החולני של הכפריים הערבים מחליטים כולם פה אחד לרכוש את האדמות.

2. שיר הוא לא רק מילים

(הבלדה על יואל משה סלומון, מילים: יורם טהר-לב, לחן: שלום חנוך)

באין ציפור שיר...

מעשה בבעל, שחרב הגט מרחפת על ראשו, בגבר שלבש (רחמנא ליצלן) מלבושים ארוכים בעת החריש ובהונגרי קשיש וחשוך בנים - אשר חישבו להסכית לעצתו של רופא יווני, וכמעט שבאו לידי יאוש גדול - אלמלא גבורתו של הבחור הגאון, העילוי הירושלמי, שעמד בדיבורו, ונותר לבדו שלושה ימים ושלושה לילות כנגד הרעות הנוראות, והביאם לידי מצווה גדולה. ומעשה שהיה, כך היה:

בבוקר לח בשנת תרל"ח
עת בציר הענבים
יצאו מיפו על סוסים
חמשת הרוכבים:

שטמפר בא, וגוטמן בא
זרח ברנט
ויואל משה סלומון
עם חרב באבנט.

אמר להם מזראקי
אחרי שעה קצרה:
איני שומע צפורים
וזה סימן נורא!

אם צפורים אינן נראות
המוות פה מולך
כדאי לצאת מפה מהר
הנה, אני הולך.

קפץ הדוקטור על סוסו
כי חס על בריאותו
והרעים שלושתם יצאו
לשוב לעיר אתו.

אתם רכב מזראקי
הדוקטור הכסוף,
לאורך הירקון, הרוח
שר בקנה-הסוף.

אמר אז יואל סלומון
ושתי עיניו הזות,
"אני נשאר הלילה פה
על הגבעה הזאת...."

ליד אומלבס הם חנו
בלב ביצות וסבך
ועל גבעה קטנה טיפסו
לראות את הסביבה.

יואל משה סלומון

יהושע שטמפר

דוד גוטמן

יהודה ראב

ואכן, המעשה - אמת היה, והדמויות אמיתיות הן, גם אם השיר ציורי מעט, ומוסיף ומתבל כיד הדמיון והחרוז.

זרח ברנט הוא הבעל שאשתו איימה לנוטשו אם ילך אל העמק העכור עם חבריו המשוגעים. הוא עלה לארץ מאנגליה, והיה בעל עסקים משני עברי הים.

יהושע שטמפר היה מראשוני הפרדסנים. בתחילה נשאר לעבוד עם מלבושו הארוך, דבר שגרם לצחוק, ופינס אמר עליו: "אבטיחך שאם אתה ואלף בעלי מכנסיים ארוכות ודעות קצרות בכף אחת, והוא בשנייה - יכריע את כולכם."

ההונגרי הקשיש הוא גוטמן, שהיה גם האמיד בחבורה, ובעצם קנה בכספו את האדמה. בשל היותו חשוך בנים, ראה בפתח-תקווה את משפחתו, ולא אחת שכח לגבות את הכספים שחבו לו, ומובן שהבחור הגאון, שכונה "העילוי הירושלמי", הוא יואל משה סלומון, נושא הבלדה, מנהיג מקימי פתח-תקווה שהתפרסם כעיתונאי, מייסד עיתון "הלבנון" וכשותף ליציאה מחומות ירושלים ל"נחלת השבעה" ול"מאה שערים". סלומון היה זה שהשיב לד"ר מזראקי (או מזורקי), הרופא היווני מיפו, אשר טען שבעמק מולך המוות (כבר אז שרץ הירקון יתושים...).

לאחר שלושה ימים של שהות במקום לבדו, אמר סלומון את הפסוק המפורסם מספר הושע, אשר הפך להיות לשמה החדש אל אומלבס: "העמק העכור יהיה לפתח-תקווה". כפי שאכן מסיים יורם טהר-לב על דרך הבלדה:

והוא נשאר על הגבעה	אך כשהבוקר שוב עלה
ובין חצות לאור	מעבר להרים
פתאם צמחו לסלומון	העמק הארוך נמלא
כנפיים של ציפור.	ציוץ של ציפורים.

לאן הוא עף לאן פרח	ויש אומרים, כי עד היום
אין איש אשר יידע.	לאורך הירקון
אולי היה זה רק חלום	הציפורים שרות על יואל
אולי רק אגדה.	משה סלומון.

אלה הם הגיבורים הראשיים, אך הם לא היו היחידים. באוהל המפורסם של המשלחת מטעם "חברת ארץ ישראל" היו שמונה. תקצר כאן היריעה מלספר על כולם. גם כל מעשי גבורתם המופלאים של האחרים, ראויים בהחלט להיכתב בשיר ולהיזכר באגדות,

כל זה קרה לפני מאה ותשע שנים.

בספר יובל טוען ג' קרסל בחום, כי הימים היו ימי מנחם אב. גרשון גרא מדייק בספרו "כל ההתחלות", ט"ו באב. מרדכי נאור מספר בספרו "הראשונים", שהחריש הראשון היה בד' חנוכה, ואני מצאתי לוח תאריכים, הטוען שהיה זה ז' חשוון, כלומר השבוע, אז אני כותב על זה היום.

דברי ההסבר החביבים לבלדה - פרי עטו של עופר גביש מקיבוץ יפתח. כל הקטע פורסם בעיתון "בקיבוץ" של התנועה הקיבוצית המאוחדת.

מבצר אנטיפטרוס בראש העין, הירקון, הביצות והג'מוסים

3. פתח-תקווה

מתוך האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ה, עמודים 9-468

עיר במישור החוף המרכזי של ישראל, כ-12 ק"מ ממזרח לתל-אביב המוקפת יישובים חקלאיים מלבד במערב, שם היא גובלת ביישובים עירוניים המהווים יחד אתה חלק מאגד הערים של תל-אביב.

ראשיתה של פתח-תקווה, "אם המושבות", ב"חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ", שנוסדה ב-1875 על ידי בני היישוב החרדי בירושלים.

בתחילה התכוונו להתיישב בעמק עכור שבסביבות יריחו ובחרו בשם 'פתח-תקווה' על פי הפסוק "ואת עמק עכור לפתח-תקווה" (הושע, ב, יז). אך השלטון העותומני מנע זאת בעדם וב-1878 התיישבו בשטח שרכשו (3,400 דונם) באדמות הכפר הערבי אמלבס בשרון. בין המתיישבים היו יואל משה סלומון, יהושע שטמפר, זרח ברנט, דוד גוטמן, אליעזר ראב ובנו יהודה. מחלת הקדחת שפשטה באזור בקיץ, מי

הירקון שעלו ושטפו בחורף, חוסר הידע בעבודת האדמה והאיבה מצד השכנים הערבים גרמו לנטישת המקום ב-1881. לאחר שנה, שבו משפחות המייסדים והקימו את מושבתם על אדמת יהודייה מדרום, המרוחקת מהביצות הנגועות במלריה. לקבוצה זו הצטרפו מתיישבים מאנשי חיבת-ציון, מביאליסטוק. כעבור שנים אחדות, עם התאוששות המתיישבים, הם שבו לפתח-תקווה.

מ-1888 תמך הברון, בנימין (אדמונד) דה רוטשילד, באיכרים ועזר בייבוש הביצות. פקידי פיתחו בפתח-תקווה את הכרם כענף חקלאי יחיד והקימו בה יקב. ב-1898 הועברה פתח-תקווה, כיתר המושבות, לטיפול יק"א, ובתחילת המאה ה-20 ניטעו מטעי שקדים והדרים שתפסו את מקום הכרם. כמו כן התפתחו הבנקאות, המסחר והמלאכה.

פתח-תקווה הייתה מרכז לפועלים בני העלייה השנייה. חילוקי-דעות קשים פרצו בין הפועלים לבין האיכרים בעניין העבודה העברית, שאותה תבעו הפועלים. נוסף על כך, אורח חיי הפועלים נראה חופשי מדי בעיני האיכרים. ב-1906 הכריז ועד המושבה חרם על הפועלים. הפועלים ייסדו ב-1905 בפתח-תקווה את "הפועל הצעיר" ואת "אחדות העבודה". ב-1908 הקימו ממזרח לפתח-תקווה על קרקע שנרכשה מהכפר הערבי ג'ה, את מושב-הפועלים עין-גנים. באותם ימים בלטו איכרי פתח-תקווה כראשונים שעודדו העסקת שומרים יהודים, שהנודע בהם היה אברהם שפירא. ב-1913 מנתה פתח-תקווה כ-3,000 נפש והיא הייתה המושבה הגדולה ביותר בארץ.

במלחמת העולם הראשונה נפגע קשות משק ההדרים במכת ארבה, והמושבה הייתה נתונה לנגישות השלטון העותומני. תחילה נקלטו בה מגורשי תל-אביב יפו, ואחר כך משהייתה בקו החזית, פונתה מיושביה. לאחר המלחמה הוחל בשיקום המושבה. ב-1921 הדפו המתיישבים בהנהגת אברהם שפירא התקפה גדולה של מתפרעים ערביים. בשנות ה-20, כשהוקמו בסביבות פתח-תקווה יישובים חדשים, גדלה אוכלוסייתה במהירות (5,760 נפש ב-1927, 8,768 ב-1930) וענף הפרדסים החל לשגשג מחדש. ב-1928 נסלל הכביש לתל-אביב ובד בבד החל בפתח-תקווה תהליך עיור, שהתבטא בנטישת החקלאות כעיסוק כלכלי עיקרי ופיתוח תעשייה שהוקצה לה ב-1934 אזור מיוחד בקרית-אריה, במערב גידול האוכלוסייה הביא לבניית בתי קומות למגורים, דבר ששיווה למושבה אופי עירוני. ב-1937 הוענק לפתח-תקווה מעמד של עיר, וב-1945 הגיעה אוכלוסייתה ל-22,000 נפש.

במלחמת העולם השנייה נפגעו הפרדסים, ומאז הלכו והצטמצמו ובמקומם הוקמו מבנים למגורים ולתעשייה. לאחר קום המדינה גדלה אוכלוסיית פתח-תקווה בקצב

מהיר כתוצאה מקליטת עולים רבים ובשל תיעוש מוגבר, ולאחרונה, היוותה יעד למגורים עבור אוכלוסייה צעירה היוצאת מתל-אביב. תהליך השינוי החל בשטח הבנוי המתרחש בפתח-תקווה אופייני להתפתחות שחלה במושבות רבות בארץ שהפכו לערים. גרעין המושבה הוקף בטבעות של שכונות פועלים ולאחר קום המדינה הוקמו בשוליה גם שיכונים עולים. כתוצאה מכך המערך העירוני מפוזר: אזורי מגורים, תעשייה וחקלאות משולבים זה בזה. מאז שנות השישים הולכים ונהרסים המבנים הישנים והנמוכים המאפיינים את מרכז העיר ותחתם נבנים בתים רבי-קומות.

פתח-תקווה היא מרכז תעשייתי בתחום אגד הערים של תל-אביב. ענפי התעשייה העיקריים בה הם: טכסטיל, מתכת, מזון ועץ, המעסיקים למעלה מ-50% מהמועסקים בתעשייה בפתח-תקווה. רוב המפעלים נמצאים במערב העיר. ב-1971 מתוך סך הכל מקומות העבודה 42% היו מאויישים על ידי יזמים שאינם גרים בפתח-תקווה. מתוך סך הכל המועסקים תושבי העיר - 46% היו מועסקים באזורים שמחוץ לה. בתחום פתח-תקווה מספר בתי חולים, וביניהם שני בתי חולים כלליים, "בלינסון" ו"השרון" - המשרתים את האוכלוסייה המתגוררת במרחב תל-אביב.

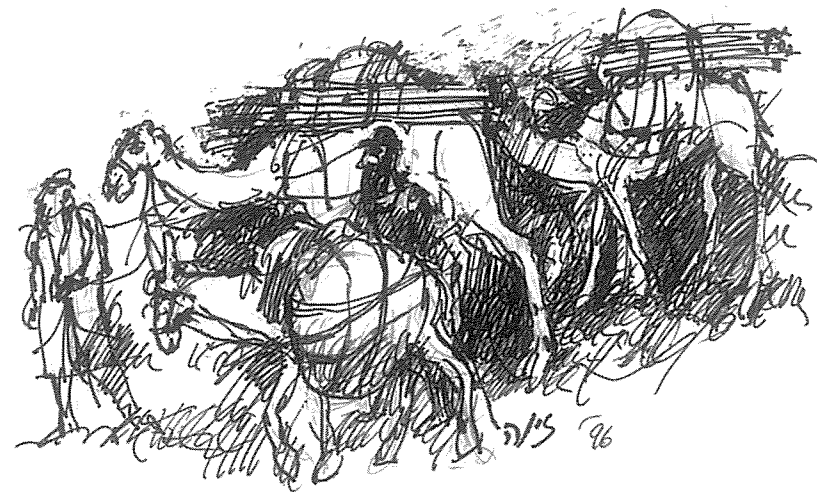
4. העלייה לאדמות אומלבס

לאחר קבלת אישור השלטונות העותומניים והסדרת "הקושאן" החלו מיד בהכנות הממשיות לעלייה על הקרקע. הם רכשו עצים לבניין, ציוד לחריש, זרעי תבואה ועוד. העבירו לאדמות מלבס את הציוד הראשון על גמלים וחמורים בהסתר (כדי שלא יאלצו לשלם שוחד כסף לפחה של יפו, שראה רכישת האדמות בעין רעה), והחלו לבנות בתים עשויים טיט וקש - כמנהג הערבים וגם שני צריפי עץ, זה סימן לתקיעת יתד קבע בפתח-תקווה, באדמות מלבס. הכל היה אז ראשוני, מכיוון שלמייסדים לא היה ניסיון באף אחד מן התחומים של ההתיישבות על הקרקע.

תחילה החליטו על הקמת בניין גדול למחסן תבואות, ציוד ומגורי אנשים, בחלקו. את חלוקת הקרקע למשפחות דחו בינתיים עד אשר יגיעו עוד אנשים ומשפחות. הניסיון לחרוש את הקרקע במחרשות גדולות שהובאו מאירופה היה כושל, כי השוורים המקומיים לא יכלו לסחוב את המחרשות הכבדות הללו. התלהבות ומסירות לעבודה איפיינו את המייסדים, אשר ראו בעבודת האדמה מצווה קדושה. הם עבדו מבוקר עד לילה והקדימו זריעת השדות כך שהשדות נבטו מיד אחרי הגשם הראשון והיבול היה בשפע לעומת שדותיהם של הערבים.

בהיותם יהודים דתיים ראו מצווה גדולה בהעמסת גמלים "בתבואות מעשר", ובעלייה לירושלים כדי לחלקן לקהילה היהודית שם!

את חג הפסח הראשון ב-1879 חגגו המשפחות במחסן הגדול בהתרוממות רוח, כאשר בראש יושב זקן המייסדים ר' דוד גוטמן שפתח ואמר: "הלילה הזה ליל זיכרון על הניסים והנפלאות אשר עשה אלוקינו לאבותינו בצאתם ממצרים, מעבדות לחרות, משעבוד לגאולה. הלילה הזה עלינו לברך את ברכת "שהחיינו" בכוונה כפולה: שהחיינו לכוונן מושבה חקלאית ראשונה בארצנו הקדושה ולסול מסילה לבאים אחרינו..." הוסיף אחריו ר' יהושע שטמפר: "... רק פה, במקום הזה, מרגישים אנו את האביב ואת החרות במלואם, בהיותנו נמצאים על הקרקע. הנה לפנינו שדות וכרים עדויי תבואה ופרחים ומראה הארץ לפנינו כגן אלוקים".

העברת חומרי בנייה מיפו

בספרה של המשוררת אסתר ראב (בתו של יהודה ראב, מראשוני פתח תקווה) מתוארת העזובה והריקנות של האזור: "קשה לתאר את הריקנות שהייתה מסביב, ארץ רחבת ידיים וריקה ללא כפרים וערים, אדמה עתיקה, מוזנחת, נתונה בתרדמה של אלפי שנים, לילה לילה חדרה הדממה המאיימת לתוך מגורי האנשים. הארץ הייתה עצובה והעצב עלה ממשוכות הצבר. רוחות עתיקות התהלכו כאן במישורים ובגבעות הכורכר, שיחי החילפה הנעים ברוח יבבו כגורי חתולים עזובים, בלילה נשמעו יללות התנים אשר הגבירו את ההרגשה של ארץ ריקה, מוזנחת".

האדמות היו ברובן בלתי מעובדות, גם אלו שעובדו, עלתה עליהן המחרשה הערבית הדלה "שגרדה" רק חריץ שטחי.

יהודה ראב מתאר בספרו "התלם הראשון" את החריש הראשון באדמות פתח-תקווה:

"ביום ד' חנוכה שנת תרל"ט (1878) ירד הגשם הראשון, היה זה גשם ברכה לא מרובה אך החלטנו לצאת לחריש ולזריעה. יומיים לאחר רדת הגשמים רתמנו את השוורים ונצא לחרוש. התאספנו דוד גוטמן, אבי אליעזר ראב, יהושע שטמפר, עוד כמה מן המתיישבים ואנוכי. יצאנו לשדה (כאן בא תיאור המקום בו נעשה החריש) נפל הגורל בידי לנעוץ את המחרשה ולמתוח את התלם הראשון.

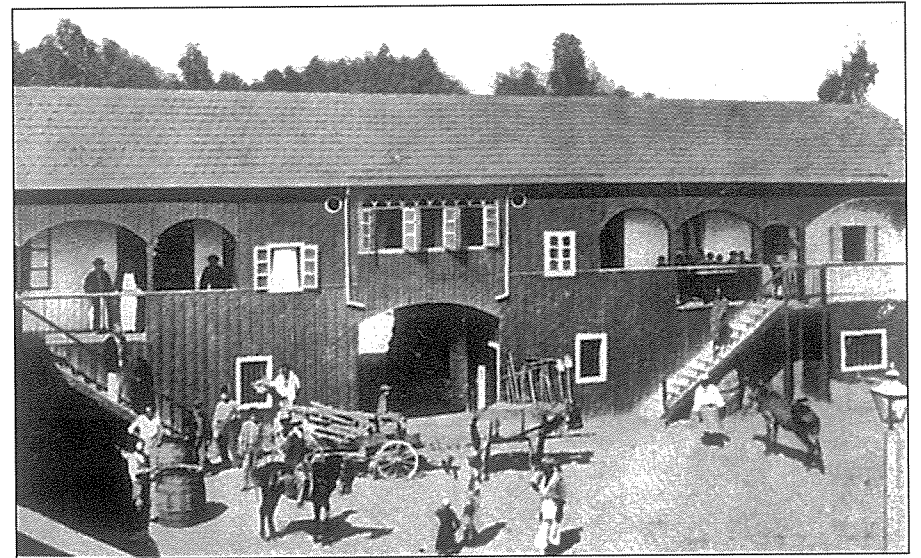
רחוב חובבי ציון (1910)

ר' דוד גוטמן נתכבד ראשון לפתוח גם הוא תלם, כשכולם מלווים אותו... השני לכבוד היה ר' יהושע שטמפר, אשר בתופסו המחרשה נתרגש, פרץ בבכי ויאמר כך: "אשרינו שזכינו לכך, היותנו מהלכים אחרי התלם הראשון שחורשת מחרשה יהודית באדמת הנביאים, לאחר שנעדרנו מארץ אבותינו משך שנות הגלות הארוכה. ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה".

המחרשה העברית הראשונה ננעצה. עד מהרה התברר כי מי הירקון אינם ראויים לשתייה ולכן יש להפוך באר כדי להגיע למי תהום נקיים וזמינים לשתייה, לבישול ולהשקיית הבהמות.

על הפירת הבאר הראשונה מספר סלומון ביומנו:

"הקבלנים שקיבלו על עצמם חפירת הבאר ובניינה חשבנו כי ימצאו מים בעומק של 18-16 מ'. על סמך זה העריכו חשבונם וקבעו מחיר לכל מטר חפירה. כאשר הגיעו לעומק של 18 מטר ולא מצאו מים, עמדו וביטלו את החוזה ושבנו ליפו... הם הפיצו דיבה כי לא ימצאו כאן מים לעולם!... עתה ראו כולם עין בעין כי תודה לאל דרכנו צלחה!"

היקב - מראשוני הבניינים במושבה

יישוב הקבע

בגלל הביצות, הקדחת והצפת השטחים החליטו להעביר את הנשים והילדים לאזור הסמוך לכפר, "יהודייה", שהיה גבוה יותר ומרוחק ממעינות הירקון. לאחר זמן מה הם מחליטים כי גם את המושבה יקימו דרומה-מערבה, סמוך ל"יהודייה", וכאן גם בונים את מחסן התבואות הגדול, הרפת וצריפי המגורים.

את כל החומרים לבנייה הביאו מיפו. היה עליהם לעשות זאת, ככל האפשר, בהסתר, כדי שהפחה התורכי לא ידרוש תשלומים ("שוחד") עבור הסכמתו לבנייה, או גרוע מזאת ישלח שוטרים להרוס הבניינים בטרם עלה עליהם גג... בשנה הראשונה שימש המחסן הגדול לתבואות גם למגורי הגברים שהיו צמודים ליישוב כל ימות השבוע ור בשבתות עברו לגור ב"יהודייה" עם משפחותיהם.

בעיות הביטחון העסיקו את המתיישבים כבר מן הימים הראשונים. החשש מפני גניבות של ציוד ושוורים היה בעיקר מפני שבטי הבדואים של הסביבה (שבטי אבו-קישק). גם האפנדי אבו-טיאן שחלק מאדמות מלבס היו שייכות לו ראה בעין רעה את התיישבות היהודים במקום ועשה ככל שיכול להציק להם על ידי שליחת עדריו על השדות הזרועים, קציר תבואות בלילה, מארב לגמלים טעונים זרעי חיטה ושעורה ושדיתם.

בימי החורף גאו מימי ואדי מוסררה (נחל איילון) והדרך ליפו נחסמה. כל גישה לעיר לצורכי אספקה או ריפוי הייתה כרוכה בקשיים רבים של תלאות וזמן.

המושבה בראשיתה

5. פתח-תקווה - שדה ניסיונות חקלאיים איתן הלוי

מרבית הבאים להתיישב בפתח-תקווה (להוציא אליעזר ראב ובנו יהודה וכמה נוספים) לא ידעו **חקלאות מהי**. היה בהם חלום גדול על יישוב יהודי וחזרה לאדמת אבות, אך הידע שלהם היה אפסי כמעט.

הם ראו את הערבים והכפר הסמוך מלבס כדוגמא לחקלאות, (שדות למזרע שעורה, חיטה, דורה ועדשים). גם דרכי עיבוד האדמה בעונות השנה למדו מן הכפריים הערבים.

הדרכה חקלאית לא הייתה באותם הימים. הברון רוטשילד עדיין לא התחיל להזרים כספים ומדריכים לארץ והם נאלצו ללמוד מניסיונם ולהיכשל לא אחת.

החריש - הערבים חרשו אדמתם עם פרה או שור במחרשה ערבית בעלת להב אחד, שפילח את האדמה בצורה שטחית (עומק של עד 10 ס"מ).

המתיישבים, שראו באירופה מחרשות ברזל, שהעמיקו עד חצי מטר, רכשו בחו"ל מחרשות גדולות וכבדות אשר כדי לחרוש בהן היו צריכים לרתום 10-12 זוגות סוסים (!) או שוורים, עובדה שהקשתה וסרבלה את העבודה. אי אפשר היה לעלות על האדמות סמוך לירידת הגשמים בגלל כובד המחרשה והיה צריך להמתין עד שבועיים לאחר הגשם.

גיוון המשק החקלאי - הערבים הסתפקו בגידולי שדה, שהיו תלויים רק בגשמים. אבל המתיישבים הראשונים רצו להכניס גם פרות לחלב עבור המשפחות ולמכירה. קניית פרות דמשקאיות מן הבשן והגולן נכשלה (הן פשוט מתו תוך כמה חודשים בגלל תנאי החום הקשים) וגם גידול הירקות היה מצומצם בגלל הריחוק ממי הירקון, וכמויות המים המצומצמות שהפיקה הבאר מן החפירה הראשונה.

כרמי היין - נטיעת גפנים היה ענף המטעים הראשון. הזנים שנבחרו טרם נוסו בתנאי הארץ (לעתים נטעו בכל שורה זן אחר...) בשל אי ידיעת הקרקע הדרושה, הגיזום, הטיפול והמלחמה במזיקים, היבול היה דל, מחלת כנימות, הפילוקסרה, היכתה מכת מוות את הכרמים ונאלצו לעוקרם.

כרמי שקדים - ניטעו בהתלהבות על פני אלפי דונם, בתקווה כי כמו באירופה (איטליה, צרפת) יהיה זה ענף כלכלי מכניס.

בתחומים רבים הייתה פתח-תקווה חלוץ העובר לפני המחנה והשפיעה על התפתחות החקלאות בארץ כולה ובמושבות במיוחד התחומים הבאים:

א. הכנסת חריש, קציר ודיש במכונות חקלאיות.

ב. הכנסת גידולים חקלאיים (לא לכולם היה המשך) פשתן, טבק, סלק בהמות, כותנה, נטיעת עצי תות לגידול תולעי משי (600 דונם!), גידול מספוא-בקיה, בהשקיה. הכנסת עצי האקליפטוס לייבוש הביצה, הקמת היקב הראשון ליצירת יין ומעל לכל: **גידול ההדרים**, שתרם לשגשוגה של פתח-תקווה.

ג. גם בתחומי הטכנולוגיה של החקלאות הייתה פתח-תקווה ראשונה: **משאבת המים** שהעלתה מים מן הבארות ומן הירקון (ב-1900 היו 28 בארות בפתח-תקווה), התחלת השימוש ב**בטון** ב-1910, במקום לבני הטיט לבניין וליצירת תעלות השקיה.

ניסיונות להקמת מפעל טוויה ואריגה, הפקת שמן וכוהל מפרי ההדר ועוד. ערב מלחמת העולם הראשונה כ-20% מן הפרדסים בארץ מצויים היו בפתח-תקווה!

6. צעדים ראשונים

מתוך: "התלם הראשון" מאת יהודה ראב

בסוף חודש תשרי תרל"ח (1878) ירדתי מירושלים ליפו בדרכי לפתח-תקווה. ביפו נפגשתי עם הערבי המוגרבי חג' סלאמה, אשר ר' יהושע שטמפר ומיכל לב כ"ץ מינו אותו לשומר הנחלה בפתח-תקווה. הלה חיכה לי עם כבודה של קרשים וחומרי בניין עמוסה על חמורים.

יצאנו את יפו בדרך לשכם - עשינו דרכנו בחולות בין פרדסים ומשוכות צבר מאובקות ושמש סתיו יקדה מעלינו.

יצאנו את אזור הפרדסים ועברנו ליד המושבה הגרמנית שרונה (נוסדה לפני כמה שנים על ידי הגרמנים הטמפלרים) הגענו לנחל מוסררה, עברנו ללא גשר את הפלג הקטן המעלה ירוקת ונפנה לדרך החולות המתפתלת בין גבעות באב אל הוואה - היום בנויה שם רמת גן.

חג' סלאמה העיף מבטי חשד לצדדים כי הגבעות האלה היו ידועות כמקום מחבוא לשודדים שהיו מתנפלים על עוברי אורח גם באמצע היום.

מצד שמאל השתפלו בקעות לעבר הירקון, בין צמחי ינבוט רעו עדרי כבשים, בסמוך לירקון השתרעה ירוקת ביצה ותואים (ג'מוסים) מתפלשים בה.

על חוף הביצה ניטו כמה אוהלים עלובים, שום נפש חיה, שום עץ לא נראים בכל המרחב הזה, רק מרחוק לרגלי ההרים נראתה כיכר ירוקה ולידה תל ומבצר עתיק בראשו: אנטיפטרוס, לידו מוצא הירקון.

הגעתי לאוהל נטוי ליד ערימת אבנים - זה מקום המושב החדש! פגשתי במקום את יהושע שטמפר ודוד גוטמן כשהם אובדי עצות, הקבלנים הערבים הפסיקו עבודתם בחפירת הבאר. החלטנו להמשיך בעבודה בעצמנו. הישלתי נעליי מעל רגליי וארד בחבל הבארה.

במשך שבועיים חפרנו בה עד אשר מצאנו מים בעומק של 25 מ' לערך, יום חג היה לנו היום הזה. כעבור ימים מספר בא אבי ומתיישבים נוספים לשאוב מים בדלי וחבל מן הבאר.

אבא נעשה "בנאי" והתחיל להכין לבני טיט לבניין בית על יד הבאר. ביחד עם מ.ל. כ"ץ נסענו ללוד, לקנות בהמות עבודה, זרעי חיטה קנינו בכפר ג'לג'וליה, זרעי שעורה מערביי אבו-קישק. עתה היינו מוכנים לקראת עונת הזריעה ונהי מחכים לגשם.

קשים היו החיים והעבודה למעלה ראש, מלבד זה היה עלינו לפקוח עינינו ולהיות ערים למתרחש סביבנו, במשטר התורכי הכל היה הפקר. ככה חיינו בסביבה מוכת גלים של מלחמה ושוד. גם מראה ערביי מלבס וילדיהם המתנוונים ממלריה לא עורר שמחה.

המעשה הנועז

הסביבה הייתה זרה, מלאה בגנבים ובשודדים שואפי נקם. באותה עת לא העזו יהודים בירושלים לצאת משערי העיר אל מחוץ לחומות אחרי שקיעת החמה. כל לילה, כל יום ניסו הפלחים והבדווים לפשוט על השדות ועל החצרות כדי לשדוד ולגנוב, מהלומות "נבוטים" וחילופי יריות הבריחו אותם ועד מהרה למדו כי היהודים בפתח-תקווה אינם "זולד אל מוות" (בני מוות - כפי שקראו להם הערבים). דאוד אבו יוסף, "היהודי-הבדואי", אשר הופיע לפתע על סוסתו הלבנה, חי אתנו שנה והפליא בהילכות שמירה ולהטוטי חרבנו. הוא הכיר את מנהגי ההערמה של הבדווים ולשון הסיאסה (הדיפלומטיה) הנהוגה ביניהם.

הסתפקות במועט

בחג הסוכות תר"מ, 1879 כבר גרו חלק מן המשפחות בפתח-תקווה, ואת החג חגגנו בסוכה גדולה אשר הוקמה עם סכך קנים מוואדי אבו ליג'ה הסמוך. כל משפחה בנתה "טבון" (תנור בישול ואפייה עשוי טיט), אשר הסיקו אותו עם קוצים שליקטו הנשים - עצים לא היו בסביבה - בו אפו לחם ובישלו מאכלים. יום אחד בישלו פולים ועדשים ויום שני בישלו עדשים ופולים... בשר אכלנו אחת לחודש כאשר הובא מן השחיטה היהודית ביפו. לא היו טענות כלפי אף אחד (וגם לא היה אל מי לטעון...) ואיש לא העלה על הדעת

לעזוב את המקום. אכלנו מיבול אדמתנו, התקוות לעתיד היו מרובות ונשאנו נפשנו לקיים תרומות ומעשרות בארץ הקודש, לקנות עוד אדמה וליישב יהודים. אנשים חופשיים היינו, הבוטחים בקב"ה ובכוחנו, גאים אם כי דלים, כי סבלנו חיי עבודה קשים מבוקר עד ערב ובלילה יצאנו לרעות את השוורים.

כדי להביא רופא או תרופה היינו צריכים לעבור את המוסררה אשר מימיה גאו בחורף. הנשים הן שסבלו עוד יותר, אך גם הן לא התלוננו.

בשלהי קיץ תר"מ היכתה בנו הקדחת קשות, הידיים והרגליים תפחו כמו כרים... ובבוא אנשי פתח-תקווה לבית חולים ביפו או בירושלים אמרו להם אנשי המקום "אמרנו לכם שלא לגור שם!"

הערבים מנסים לחרוש אדמות המושבה

7. דין וחשבון "יבש"

מתוך: "התלם הראשון" מאת יהודה ראב

ביולי 1878 נרכשו 3,400 דונם כברת אדמה, שהייתה שייכת לכפר מלבס במחיר של 1100 נפוליון.

הרוכשים הראשונים היו: דוד גוטמן, יעקב בלומנטל, מיכל לב כ"ץ, יהושע שטמפר, אליעזר ראב, דוד רגנר, נתן גרינגרט, יואל משה סלומון וזרח ברנט.

מיד נבנה צריף קל של קרשים ומחצלות, אחרי כן הוחל בחפירת הבאר אשר נשלמה בשני חודשים. אז החלו המתיישבים לזרוע תבואות וירקות מן המינים אשר בארץ: חיטה, שעורה, שומשומין, דורה, אבטיחים וכו'. לצורכי המשק נקנו 40 שוורים, 5 סוסים, 3 חמורים.

למרות המכשולים מצד הממשלה נבנו בית בן 48 מ"מ ורפת בת 80 מ"מ. המשק עובד על ידי שטמפר, כ"ץ, ראב, רגנר אשר משפחותיהם נשארו ביפו. שאר המשפחות ישבו בירושלים.

עבודה בכרם השקדים

כל מתיישב חייב היה לשלם מספר פעמים אלף פרנקים - כמספר החלקות אשר לו לעיבוד במשק. מי שעבד בעצמו קיבל משכורת של 30-50 פרנקים לחודש. תיזכר נא מסירות נפשם של העובדים המעטים חרף תנאי אקלים קשים, סביבה זרה מלאה גנבים ושוודדים שואפי נקם.

האנשים העזו לעשות את המעשה הזה בזמן שאיש יהודי לא יכול היה לצאת אל מחוץ לשערי החומות בירושלים אחרי שקיעת החמה מבלי לסכן את נפשו.

בשים לב לחוסר הניסיון לא יפלא, כי עוד בשנה הראשונה הפסידו המשתתפים את הונם המושקע, גם דבר פגע בבהמות ורובן מתו! על כל אלו נוספו סכסוכי גבולות עם הפלחים שנשארו בכפר מלבס. ברור היה כי קומץ אנשים כמונו בכל התמדתנו ועקשנותנו לא יוכל להתקיים זמן רב בתנאים אלה. על כן החלטנו כי עלינו לקנות את האדמה השייכת לכפר בערך 11,000 דונם כדי שנוכל להגדיל מספר המתיישבים.

עלו כעשר משפחות מביאליסטוק ומשאר מקומות ברוסיה ורובן ככולן התחילו לעסוק בחקלאות. הברון אדמונד דה רוטשילד קנה נחלות של תושבי חוץ בערך 2,500 דונם אבל לא עשה בהן דבר של ממש. עתה נמצאות פה כ-100 משפחות מארצות שונות. (הסקירה נכתבה כ-15 שנים לאחר יסוד פתח-תקווה).

8. תקופת הסיוע של הברון רוטשילד

מתוך: "התלם הראשון" מאת יהודה ראב

בתחילה לא רצה הברון לסייע לפתח-תקווה.

הוא העדיף לעזור למושבות שהיו תלויות בו כמעט בכל. (ראשון-לציון, רחובות, זכרון יעקב ועוד).

רק החל משנת תרנ"ב (1892) התחיל הברון לסייע גם לאיכרי פתח-תקווה כאשר לקח 28 איכרים תחת חסותו ("האכט און צוונציג" המפורסמים) ועזר למושבה במתן שירותי רפואה.

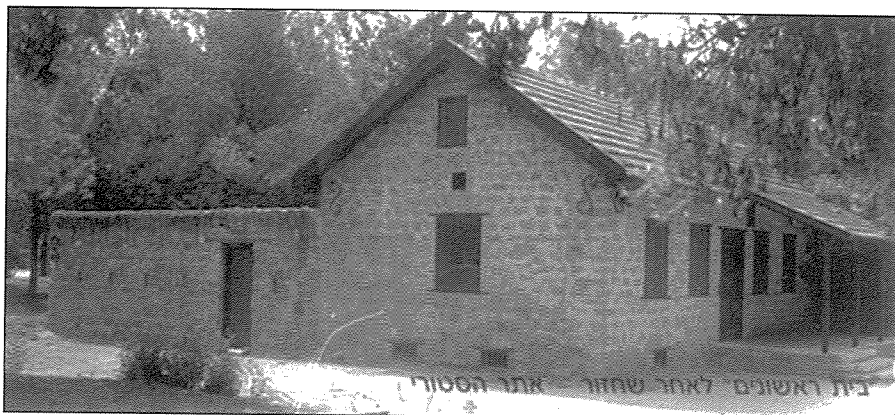
רוב פקידי הברון היו מתנשאים וזרים לאיכרים. אחדים מהם היו קציני צבא בפנסיה, רב מעיירה באלזס וסתם חנפנים שקיבלו משרתם בלי כל ידע.

להוציא את חיים כהן, שהיה אגרונום בעל מקצוע מעולה, היו השאר "דירקטורים" נפוחים שהנהיגו גזרות ביורוקרטיות (להירשם כל בוקר במשרד... פיקוח חמור על עבודתם וכו').

את בנותיהם שלחו ללמוד בירושלים ובפריס, בבית דיברו צרפתית ונהגו מנהגי חוץ-לארץ. השירים, הריקודים, גינוני טקס, בגדים ורהיטים היו חיקוי לצרפת ולא היה דבר זר יותר לאיכרים "מעולם" זה.

שייד היה הממונה מטעם הברון על המושבות בארץ, על פי יישק כל דבר, הוא נהג מנהגי אדנות בכל, הוראה שלו הייתה פקודה לכל דבר ואי אפשר היה לערער עליה. הוא נהג להגיד כי אם הוא "תוקע מקל באדמה" הכל חייבים להישמע למקל כאילו הוא בא כוחו.

גם יהושע שטמפר ור' מנחם יהודה שטמפר, אחיו, שהיו אנשים יראי שמיים, עצמאיים ברוחם, סבלו קשות מפקידות הברון. נמנעו מהם הטבות וקופחו בנושאים רבים עד כדי כך שמצבם הכלכלי היה תמיד קשה למרות מעמדם המכובד בקהילה של פתח-תקווה.

הפרדס

לאחר עקירת כרמי הגפנים התחילה נטיעת פרדסים בקנה מידה גדול. נטיעת הפרדס דרשה אמצעים כספיים וזמן! כיוון שכמה שנים היה על האיכר להמתין לפרי ולכספים שהשקיע, שקעתי בחובות, מכרתי אדמות והייתי חייב כספים לנושים, שהציקו לי. ידועה הייתה בפתח-תקווה אמירתו של יהושע שטמפר באותם הימים: "פרדס הוא דבר טוב, הוא נותן מחיה ל-15 משפחות. 14 מהן כבר חיות ממנו, מה הרעש אם למשפחה החמש עשרה, היינו למשפחת הפרדסן עצמו, לא נשאר מאומה...?"

בתקופת העלייה השנייה, ערב מלחמת העולם הראשונה גדלה האוכלוסייה בפתח-תקווה, ענף הפרדסים משך משקיעים, פועלים וסוחרים רבים אשר התפרנסו מן הענף.

גם מצב הביטחון השתפר, קנינו אדמות נוספות, יהודים נכנסו לעבודה בבניית בארות ו"המשפחה החמש-עשרה" התחילה להתבסס ולעשות חיל! אך עד מהרה התברר כי תנאי האקלים והקרקע אינם מתאימים וגם הם נעקרו!

הטבק - מלבנון, סוריה ותורכיה הובאו שתילי הטבק אשר נשתלו באזור הגבוה. גם גידול זה הכזיב עד מהרה ונינטש על ידי המתיישבים.

פרדס ההדרים - עם העמקת מעורבותו של הברון רוטשילד הובאו למושבות גידולי ההדרים (לימון, תפוז, אשכולית).

זו הייתה הצלה למושבה אשר עד מהרה התבססה על גידול זה בהיקף רחב, בעיקר ליצוא!

אי ידיעה, פגעי טבע (בצורת, מכת ארבה, מזיקים ועוד) קשיי הסתגלות לעבודה קשה וכו' גרמו לרבים מן המתיישבים לנטוש את החקלאות ואת המושבה בתקופות שונות, כמו למשל, גירוש היהודים ב-1915 ליפו-תל-אביב. רק לאחר המלחמה, ב-1919 החלה תקופת גידול נמרצת בפתח-תקווה.

בימי הראשית באו להקים המושבה כמה מנינים של יהודים, לאחר מלחמת העולם הראשונה מנו תושבי פתח-תקווה כ-3,500 נפש. עתה, יש בפתח-תקווה, שהיא בסטטוס של עיר כ-180,000 נפש!

9. ראשוניותה של פתח-תקווה - הצלחות ואכזבות איתן הלוי

את מייסדי המושבה הניעה קודם לכל המחשבה על גאולת הארץ בדרך התורה ועבודת האדמה.

בראש התקנות כתב דוד גוטמן, זקן המייסדים: "חברתנו הקדושה תתנהג על דרך התורה והיראה כדת וכהלכה".

הם ראו ביסוד המושבה דרך מעשית להחיש את תהליך הגאולה ובעבודת האדמה וגאולת הארץ מצווה.

ידוע "הוויכוח" בין מיישבי "ראשון-לציון" ובין מייסדי "פתח-תקווה" - מי קדם? בשנים 1880-1882 ננטשה פתח-תקווה מכמה סיבות: כשלונות חקלאיים, לחץ השלטונות התורכיים, השתוללות מחלת הקדחת, גשמי זעף ב-1880 - שניתקו היישוב מיפו. מעל לכל סכסוך מר בין המייסדים ובין המצטרפים החדשים - "הירקונים", שבנו בתיהם ליד הירקון, סבלו נוראות מן הקדחת - ומכאן שמם.

גרעין המייסדים נשאר באמונתו ולאחר גלות קצרה ביפו ובירושלים חזר והקים המושבה ליד "היודיה" רחוק מביצות הירקון - בזאת יצר המשכיות כעובדה של ראשוניות פתח-תקווה!

הצטרפות קבוצה גדולה של יהודים מביאליסטוק (היו אמנם פחות אורתודוקסים) נותנת תנופה חדשה למושבה ויוצרת את המשכיות היישוב!

10. קטעי ספרות

מתוך הספר: "אסתר ראב - כל הפרוזה"

מלריה (קדחת)

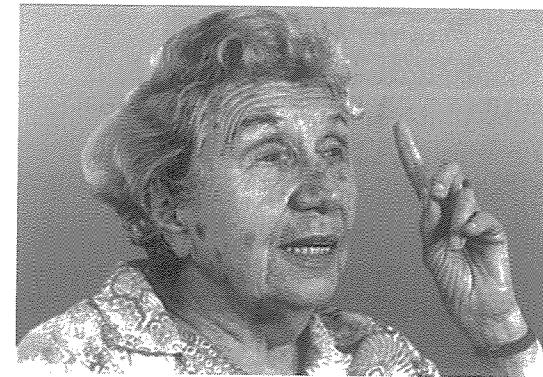
הייתי מרגישה קור בלתי נעים נכנס לגופי, שיניי היו נוקשות וכל הגוף רעד. אמא כיסתה אותי בשמיכות צמר בעצם הקיץ.

הקור נתן לי הרגשה של עלבון, כאילו היכה אותי מישהו. הייתי דומה בעיני עצמי לכלבלב עלוב, זה הרזה, התועה שהיה בא בעיניים מזות רעב לבקש ממני פירור.

איזה עצב בל ישוער היה תוקף אותי. לאט לאט היה החום עולה והגוף היה מרגיש ביטחון כלשהו. כשהגיע לארבעים הייתי במצב רוח נפלא, כאילו התגברתי על איזה מכשול גדול.

אם היה זה בלילה, הייתי חולמת שאני יחפה, מתרוממת מעל צמרות האקליפטוסים, גבוה, גבוה ורואה מתחתי את רחובות המושבה...

זאת הייתה "מלריה טרציאנה". מאוחר יותר, במשך שנים רבות, הייתה לי קדחת פשוטה. הרגשה לא נעימה, החום עולה לשלושים ושמונה. הייתי מקבלת חינין ומתהלכת עם זמזום חזק באוזניים, אין זה מפריע לי ביותר, אמא לא מרשה ללכת לבית הספר. אז אני רצה אל האקליפטוסים, שם קרירות ריחנית מתנפנת לעומתי ומחיייה אותי. שם טוב יותר מאשר בבית הספר.

המשוררת אסתר ראב

הכרמ'ל

הכרם הקטן שהיה לאבא במרכזה של המושבה, עשרה דונם של גן עדן, כנראה שלבו של אבא לא נתן לו לעוקרו. כשהיה נפתח השער ל"כרמ'ל" שם חיבה לכרם - הייתי נופלת כמו לתוך ים של ירק וצל, ממש שוחה בו. שתי שקמות עתיקות יומין שנמצאו

במקום זה עם בואו של אבא לפתח-תקווה, נשמרו בקנאות רבה ונכללו ב"כרמ'ל". תאנות מסועפות גם הן עמדו שם.

הכרם היה נטוע כולו מוסקט שחור, בעיקר "איזבלה" (ביידיש קראו להם איזאבעלך) קשה לתאר את בושמו וטעמו של זן זה, היה בו מריח הדבש והפלפל מעורבים בריח שושנים, הוא היה מאחר להבשיל והיה בו מריח סתיו של חוץ לארץ - כאילו טעם גשם.

והתאנות הגדולות, לבנות גדולות, אחת מהן בלבד הייתה ממלאה את פיך מיץ ובושם של מסטיק טעים.

בכרם זה תפש אחי הבכור את הגנב היהודי הראשון בפתח-תקווה. את "אברהמ'ל" גענב" כשהוא ממלא סל ענקי מתנובת הכרם.

מקומו של ה"כרמ'ל" היה בין השוק הישן לרחבת פינסקר. זמן רב עמדה שם שקמה אחת, כעת גם זו נעקרה ו"מר בטון" מולך שם ללא גבול.

רקוויאם לנוף - אסתר ראב (מתוך "גן שחרב")

מי ישא	קרקעה
את נופי השפלה	חלקה ללא גבשושית
מן הים בואכה	עם אמות מים
למישור	בעצם קיץ
והרי יהודה	ושיחי "הטיון"
ברקע	ושיחי סדראות בודדות
שטחי תבואות קיץ	משתקפים בהן
בבקעת פתח-תקווה	והירקון - נהר שיוט
שמשם, תירס	ככסף מותך
דורה מאושת	ותואים שחורים
למשבי ים התיכון	רובצים בגדותיו בלאות
ונצורים לעד	הכל יזל לתוך הנצח
בקרבי הם חונים	כתמי הנוף
רחבים	אותו מצאנו
בתוליים	כאן
עם שמי הערב	אחרי אלפי שנה
הוורודים	ינוחו אתי לעד
על מרחבי הביצה	תחת הבטון.

פרק ג: זיכרונות בני המשפחה

1. זיכרונות חנה ששה-הלוי

משפחת אבי, מוצאה מהעיר סמבטהלי שבמערב הונגריה. אביו בנימין היה דיין הקהילה, אמו חנה אישה טובת שכל. לאחר שנתאלמן מאשתו, נשאר 5 בנים ו-3 בנות יתומות והוא עולה עם כל משפחתו לירושלים. אחות אשתו, גיטה'לה שהייתה חשוכת בנים, התגרשה מבעלה כדי שתוכל לטפל בבני אחותה והאמינה כי בזכות מצווה זו יזכה האלוהים את בעלה לשעבר כי יהיו לו יורשים.

האם החורגת גידלה במסירות אין קץ את ילדי אחותה אשר אהבה מאוד. סבי, בנימין, שהיה איש ירא שמים ומשכיל, ריכז בחורים למדנים כדי ללמדם תורה, והיה גם בא כוחם של יהודי ירושלים במגעייהם עם הקונסוליה האוסטרית בירושלים שהייתה לה גישה והשפעה על השלטונות התורכים.

אבי היה בן 9 בעלותו עם משפחתו לירושלים, למד ב"חדר", לאחר מכן בישיבה של ר' חיים זוננפלד, שנחשב ראש ישיבה ידוע בירושלים. הוא היה עילוי בעל זיכרון מפליא ונעים זמירות בצעירותו, פניו נעימות אך קומתו נמוכה. ניבאו לו עתיד מזהיר כרב.

סבי, אביה של אמי, לאה כץ הומינר, היה סוחר יערות עשיר בדרום רוסיה, התאלמן גם הוא, והתחתן בשנית עם בתו של ר' אברהם שמחה מוולוז'ין, שנחשב גדול בתורה. הוא עלה לירושלים עם בתו ובנו, אשר נפטר לאחר זמן קצר.

בהגיע הבת לאה, לגיל 14 (!) החלו לחפש לה שידוך מתאים, מציעים לה את שמעון רוקח מן המשפחות האמידות בירושלים והיא מסרבת: "הוא גבוה מדי". ואז פונים לרב זוננפלד שיציע את בחור הישיבה הטוב ביותר. אז הוא מציע את ר' מנחם יהודה שטמפר, עילוי ממשפחה מכובדת. ואז שוב מסרבת הבת: "הוא נמוך מדי"...
עתה זוכה הבת "המורדת" למכות, לנזיפות ולהטפות מוסר על היותה "חצופה", ובסוף, בשעה טובה, ב-1869 נקבע מועד לאירוסין ולחופה.

אבי נכנס בברית הנישואין בהיותו בן 17 וכמנהג הימים ההם עבר לגור בבית החותן העשיר והמשיך ללמוד בישיבה.

אך הוא הושפע מאחיו הבכור יהושע, שכבר אז חלם ודיבר על התיישבות יהודים מחוץ לירושלים. זמן קצר לפני קבלת הסמכה לרבנות עוזב אבי את הישיבה בטענה כי "ירושלים מלאה ברבנים"...מחפש עבודה ומתקבל בתור סדר בבית דפוס של עיתון "החבצלת" אשר נפתח אז בירושלים.

הוא אמנם ממשיך לחיות עם אשתו הצעירה בבית חותנו, אך מתקרב לחלמו של ר' יהושע שטמפר, על רכישת קרקע והתיישבות מחוץ לירושלים, ואף נותן בהיחבא לאחיו 1000 רובל מן "הנדוניה" הגדולה שקיבל, כדי לרכוש אדמות ליישוב יהודי-חקלאי. במשך הזמן הוא אף נמנה עם חבורה קטנה של יהודים יראי שמים, המתכננים יישוב זה.

ביניהם ארבעה הם המנהיגים: יואל משה סלומון, יהושע שטמפר, דוד גוטמן ואליעזר ראב (יוצאי הונגריה ברובם). הם חיפשו אדמות לרכישה, ואחרי כמה ניסיונות לקנות אדמות ליד ירושלים הוצעה להם אדמה ליד הירקון בכפר הערבי "אומלבס" ("מלבס" - סוג סוכרייה שהייתה לערבים אז).

סיפור ההתלבטות האם לרכוש אדמות אלה - פורסם בבבלדה של יורם טהרלב על "חמשת הרוכבים".

אבי נשאר בירושלים עוד שנה אחת, כדי לא לעזוב את אשתו, שהייתה כבר מטופלת בשלושה ילדים רכים. כשעברו לפתח-תקווה התגוררו בבית עשוי לבני טיט וקש כמנהג אותם הימים. גם הרצפה הייתה עשויה אדמת חמרה מהודקת. אבי התמנה לשומר הראשון של היישוב והיה ברשותו "קארדח" גדול שספק אם יכלו לירות בו... כאשר הקדחת הפילה במתיישבים וילדיהם, קנו 100 דונם ליד הכפר "יהודייה" שהיה מרוחק יותר מן הירקון, באזור גבוה, בנו שם כמה בתים עשויים אבן וצריפים, אליהם עברו הנשים והילדים.

הגברים המשיכו להתגורר ב"אומלבס" כדי לעבד האדמות ולשמור על הרכוש, רק בשבתות וחגים עברו להיות עם המשפחות ב"יהודייה". שם הקימו ישיבה במחשבה כי הבחורים ישמרו על המשפחות, כאשר הבעלים נמצאים במשך השבוע בפתח-תקווה בעבודתם בשדות.

לאחר זמן כאשר נוכחו כי תנאי הניתוק קשים למשפחות עברו כולם לגור בפתח-תקווה, למרות התנאים הקשים.

זיכרונות ילדות

באחד הלילות אמרה לנו אמא לצעוק בקולי קולות ולקרוא לשכנים, כי אבא רוצה לצאת לבדו להבריה גנבים- בדואים אשר באו לגנוב את השוורים. לילה אחד שמעתי את אמא בוכה. לשאלתי לסיבת בכייה השיבה, כי אבא החליט ללכת יחף כל השבוע, כמנהג הכפריים הערבים ורק בשבת ללכת בנעליים... וזאת כדי שכפות הרגליים יתקשו.

אמי הייתה בוכה בלילות גם משום שאבא לא שמע בעצתה, שלא למכור את אדמותיו בחצי חינם. הוא היה הולך ליפו ומציע ליהודים שעלו מפולין ורוסיה אדמות כדי ש"יגדילו את היישוב" ויבואו לפתח-תקווה.

מנחם-יהודה יוצא להבריה גנבים באקדוחו

ביתנו היה נקי ומסודר בגלל אמי, שהייתה קפדנית בענייני ניקיון. בכל ערב רחצה את הילדים במים וסבון, שרכשה במיוחד. גם הנעליים היו מצוחצחות כדי שכל האנשים יראו שיש לנו הכל בבית. הייתי בת שמונה כשאמא הטילה עליי את מרבית העבודות בבית וגם את הטיפול באחיי ובאחיותיי. בגלל עדינותה והלידות התכופות היא הייתה חלשה וחלתה לעתים קרובות. "את חנה עשויה ברזל ('אייזן') כך נהגה להגיד לי... 13 ילדים ילדה אמי, ורק ששה מהם נותרו בחיים. בגלל חולשתה נגזלה ממני הילדות, הפסקתי ללכת לבית הספר ואבי, ברחמיו, היה מלמד אותי בבית, בערבים.

אמא הייתה אישה נאה ומשכילה, ולביתנו היו באים אורחים חשובים אשר אהבו לשוחח עם הוריי ולהתייעץ עמם בנושאים שונים. גם אורחיו של הדוד יהושע שטמפר היו באים לביתנו שהיה תמיד מצוחצח ומבריק.

בגלל סכסוכים של יהושע שטמפר עם פקידי הברון אדמונד דה-רוטשילד התנקמו הפקידים גם באבי ולא נתנו לו משרה שהתפנתה, כמפקח על הכרמים. ולכן, המצב בבית נעשה קשה מבחינה כלכלית. אבי ניסה לשפר את המצב ונסע לאמריקה במטרה למצוא פרנסה. הוא שהה שם שנתיים, עבד בכל עבודה מזדמנת, אך חזר בידיים ריקות...

כאשר חזר אבא לארץ, ניסה מזלו "בתעשייה". עם עוד יהודי פיתח משחה לצירי עגלות והתברר כי "אין לה קונים". ליד יפו טבעה אניה רוסית שהביאה מטען צמר-גפן. אבא רכש את הצמר הרטוב והתחיל מייצר ממנו שמיכות. גם כאן הפסיד כספו מחוסר ביקוש...

ניסיונו עם שותף להפיק שמן שומשומין עלה יפה אך את הרווחים "קצר" השותף... משכלו כל הקיצים, קיבל משרת מורה לתנ"ך ולעברית בבית הספר של פיק"א, שכרו היה שתי לא"י בחודש. התקיימנו הודות לעזרה הכספית של הסבתא מצד אמי - שהייתה אישה אמידה וריחמה על בתה ונכדיה.

אבי התחיל לבנות בית בחלקת אדמה שנשארה לו. כאשר נותר לבנות רק את הגג באו התורכים והרסו את הבית כולו. המגרש נמכר בפרוטות ליהודי שהגיע אז לפתח-תקווה. נותרה לאבי חלקת אדמה של 50 דונם (היום במרכז בני ברק) והוא נטע שם כרם שקדים. בגלל הזנים, מרחקי נטיעה וסוג האדמה לא הניב הכרם פרי.

בשנותיו האחרונות קיבל אבא תפקיד קופאי בבית המרקחת של המושבה ובמשכורת דלה היה צריך לקיים את עצמו.

אבא היה אדם אציל נפש ומלומד. אישתו וילדיו העריצו את אופיו ותכונותיו, אך בחיי המעשה הוא נכשל.

אמא הייתה נאה, פיקחית ומשכילה. אך כבת עשירים מפונקת היא לא התאימה לחיי המצוקה במושבה הראשונה, על כן חלתה ומתה ב-1928, והיא רק בת 58.

2. זיכרונות רוחמה רוכל

אבא היה אדם בעל הדרת פנים, זקנו מטופח, נקי ומסודר, אדם חביב ונוח על הבריות, זריז בהליכותיו, בעל חוש הומור, טוב לב ואוהב שיחה, משכיל בתנ"ך וביהדות ויודע עברית על בוריה.

אמא הייתה אישה נאה ויפה, אישה חכמה, שקולה בדיבורה ובמעשיה, דוברת עברית טובה ויידיש רהוטה, אדם מעשי אשר בעת מצוקה סייעה למשפחה בפרנסה.

חנות הבגדים של לאה כץ-הומינר בפ"ת

בן 17 נשא אבי לאישה את הנערה לאה כץ הומינר, בת יחידה לאיש עשיר יליד רוסיה שעלה לירושלים לעסוק בתורה, כדי ששותפו במסחר העצים יצליח בזכותו בעסקיו. לאחר נישואיו, היה אבי סמוך לשולחנו של חותנו והמשיך בלימודיו. כעבור זמן קצר עזב את הישיבה והלך לעבוד בבית דפוס למרות שעמד לקבל סמיכות לרבנות.

בבית הדפוס הוציאו אז ספרי קודש חשובים של אותם הימים ספר "תיקון מידות הנפש לפי טבע החושים" מאת ר' שלמה אבן גבירול - בשנת תרמ"ג 1883 וכן גם את עיתון "החבצלת" הראשון בעיתוני ירושלים. אחיו יהושע משפיע עליו להצטרף לרעיון גאולת אדמה ויישוב יהודי ירושלים על האדמה. הוא מפקיד בידי אחיו סכום כסף נכבד לרכישת האדמה ולאחר קניית אדמות "מלבס" משאיר את אשתו בירושלים והולך לעבוד בשדות בקיץ.

בהמשך עוברת המשפחה "ליהודייה". אבא עובד בעבודות שונות אך לא מצליח מבחינה כלכלית. הוא מחליט לצאת לאמריקה "לשבור שבר", עובד בבתי מלאכה לתעשיית בגדים ("בתי ההזעה המפורסמים" של ניו יורק) חוזר אחרי שנתיים ארצה בידיים ריקות...

עם חזרתו מתקבל לעבוד בפרדסי הברון רוטשילד ונעשה פעיל בענייני הפועלים, מנסה כוחו גם "בתעשייה זעירה" שוקולד, דיו, שמיות ועוד. גם כאן אינו מצליח כי הוא ישר מדי וחסר כישרון מעשי למסחר... הוא מקבל משרת מורה בביה"ס פיק"א של המושבה, בה עבד כעשר שנים. כמורה היה אהוב מאוד על התלמידים. (לנו הילדים אמר, כי הוא נועד להיות מורה!) למרות שהנהיג לימוד גמרא בעברית, בגלל סירובו ללמד תפילות בגיל הרך פוטר מבית הספר...

אמא פתחה אז חנות בגדים במושבה, ואבא עזר לה. אך בטוב לבו נותן לא אחת בגדים "בהקפה". עם פרוץ המלחמה העולמית ב-1914 רבים אינם משלמים את חובם ושוב מתרוששת המשפחה...

אבא נהג גם למכור את אדמותיו בזול לחלוצי העלייה השנייה, לעולי תימן הראשונים כדי "להגדיל את היישוב", כפי שנהג להגיד. בשנות המלחמה היה עובר בכפרים הערבים, להשיג מזון למושבה, ועם גירוש היהודים מפתח-תקווה לתל-אביב על ידי התורכים נשאר בין ששת השומרים, לשמור על המושבה בפני הבוזזים (הוא ביקש כי יישארו עוד ארבעה שומרים במושבה כדי שיהיה "מניין"...).

ביתנו היה פתוח לפועלים שמצאו שפה משותפת עם אבא ואמא, למרות היותם דתיים אך ליברלים בהשקפותיהם. גם פרנסי היישוב (הרצפלד, נטע הרפז ועוד) באו לבית כדי להחליף דברים עם הוריי.

בוקר אחד באה שכנה וסיפרה לאמא כי ערבים באו לחרוש את שדות השעורה של המושבה. אמא הציעה כי כל הנשים תצאנה לשדות, תשתטחנה על האדמה ובכך

ימנעו את החריש. הגברים יצאו להזעיק את השוטרים התורכים וכך היה: אבא הלך ברחוב המושבה. קצין תורכי רכוב על סוס עבר לידו, הפיל בכוונה את השוט ופקד על אבא להרימו. אבא סירב, הקצין ירד מן הסוס הרים את השוט וניסה להצליף באבא. אך אבא שהיה אמיץ תפס את השוט והצליף בקצין. למחרת הופיעו שוטרים כדי לאסור את אבא ולהענישו קשות. אבל תושבי המושבה החביאו את אבא ומיהרו להזעיק את פקיד הברון אשר הזמין את הקצין והשוטרים לביתו, התחיל להשקות אותם בשפע יינות כדי שישכחו לשם מה באו למושבה... וגם "ריפד" אותם גם ב"בקשיש" שהיה נהוג באותם הזמנים...

נודע לי כי בסיום שליחותו אצל הברון בפריס, חזר דרך וינה לארץ.

אבא פגש בכומר הפרוטסטנטי הייכלר, אשר היה נוצרי חובב ציון והוא הפגיש אותו בווינה עם תיאודור הרצל אשר הרשים את אבא מאוד.

כאשר נפטר הרצל (1904) בא אבא הביתה, הוריד נעליו, שם כר על האדמה ואמר לכל בני המשפחה כי מלך היהודים הלך לעולמו ועל כולנו לשבת שבעה על הסתלקותו.

אבי היה דתי ואידיאליסט, משכיל ועם זאת נאמן בנפש לארץ וליישובה. אדם שהיה מוכן תמיד לתת ליישוב ומיעט לדרוש לעצמו.

אמא נפטרה מ"אנגינה פקטוריס" בשנת 1928.
אבא נשאר בודד ודל עד סוף ימיו, ונפטר בשנת 1940.

3. זיכרונות חיה הרכבי

הסבא ר' משה כץ היה סוחר יערות עשיר בפלך הומל (דרום רוסיה). עסקיו היו טובים, אך הציקה לו העובדה שאינו יכול לעסוק בתורה. לכן הוא הגיע "להסכם" עם שותפו כי הוא עולה לירושלים לעסוק בתורה ולהקדיש חייו מעתה לעיסוק בקודש, ואילו השותף נשאר ברוסיה להמשיך בעסקיו. בזכות זאת יצליחו עסקיו ביערות ואת הרווחים הם יחלקו שווה בשווה (תקופה אחרת הייתה אז...).

הוא עלה בשנת 1864 לארץ עם אשתו, בנו ובתו. אשתו, אסתר, הייתה בעלת הופעה אלגנטית ומשכילה ושלא כמנהג הימים ההם התערבה בעסקי ציבור של הקהילה היהודית הקטנה שבעיר העתיקה.

לאחר שהבן נפטר ממחלה, נותרה הבת, לאה-אמי, יחידה ובהגיעה לפרקה חיפשו לה חתן תלמיד חכם.

לא רחוק ממקום מגוריהם גרה משפחת שטמפר הנכבדה, שהיו בה מנהגים דתיים ואירופאים גם יחד. (לכל ילד היו סכין ומזלג שידע לאכול בהם). אבי ר' מנחם יהודה שטמפר נחשב עילוי בתורה, כבעל אופי טוב ודיברו בו נכבדות.

בשנת 1869 נערכה החתונה. במשך שבעה ימים ולילות נמשכו הסעודות כשהחתן ממשיך בלימודיו בישיבה, סמוך לשולחן חותנו, מקבל נדוניה נכבדה שהורי הכלה העשירים העניקו לזוג הצעיר.

אך בה בעת אבי נתפש לרעיון ההתיישבות החקלאית, שכן "גדולה מצוות עבודת האדמה ממצוות עבודת התורה" כך אמר באותם הימים.

ולכן הוא נותן לאחיו הבכור, יהושע שטמפר, כספים מן הנדוניה כדי לקנות אדמה ב"מלבס". הורי הכלה מתנגדים ליציאת הזוג מירושלים ורק בהתערבות הרב הידוע, סלנט, מתירים לאישה לאחר שנה שנתיים להצטרף לבעלה, שעבד כבר באדמות פתח-תקווה.

אמי הייתה אישה עדינה וחיים אלה היו קשים לה מאוד, ביתנו היה תמיד נקי, מרוהט בצניעות אך בטעם ובגדינו נאים ונקיים.

בביקור הברון "ביהודייה" נבחר ביתנו לארח אותו והוא התפעל מן הניקיון ומן האישה הנאה והמשכילה שפגש בבית (היא אמי). במכתבו לוועד המושבה ביקש במיוחד למסור לה תודה ושלו.

אבי נאלץ לנטוש את עבודת האדמה בשל חולשתו הפיסית, זמן מה היה ממייסדי ועד הפועלים ודאג לקליטת גל העלייה הראשון מתימן. (היה עובר בין האיכרים ומבקש כי יקבלו אותם לעודה בפרדסיהם, הם כינו אותו "אבי התימנים").

זיכרונות ילדות

אבי מגיע בפעם הראשונה מתל-אביב לפתח-תקווה באוטובוס הנוסע על כביש, ועל גשר שנבנה על הירקון וברדתו הוא בוכה וצוחק כילד ברוב אושר על שזכה ליום זה.

אבי בביתנו בתל-אביב צופה בעומדו במרפסת בקרנבל פורים, הוא בוכה וצוחק בקול (לרגע חשבתי אז כי נטרפה דעתו) עיניו הכחולות דומעות כי זכה להגיע ליום שבו אלפי ילדים, נשים וגברים שמחים בפורים. אושר ניבט מפניו, כי לאחר כל הסבל והתלאות שעבר בחייו חלום חיי מתגשם לנגד עיניו...

אמי סיפרה לי כי בראשית המאה נסע אבי בעגלה עם הבת רבקה, בת ה-13, לבית החולים ביפו, כשהיא לוחטת בחום הקדחת. אבי ישב לידה כל הלילה והתפלל להחלמתה.

בבוקר נפטרה הבת. האחיות שראו ערב קודם את אבי כששערותיו וזקנו שחורים, מצאהו בבוקר כשכל שערותיו לבנות (!) - וכל זה קרה בלילה אחד.

ראש הממשלה הראשון, דוד בן-גוריון, נהג לקרוא לבני, יהושפט הרכבי, שהיה ראש אמ"ן, בשם "שטמפר". כאשר שאל פטי (יהושפט) מדוע הוא קורא לו כך, ענה לו: "שטמפר היה ממייסדי הישות היהודית בארץ ישראל. בלי מייסדי פתח-תקווה לא הייתה לנו היום מדינה יהודית! את השם הזה עליך לשאת בגאוה!"

4. זיכרונות בנימין שטמפר (צעיר הבנים של ר' מנחם יהודה שטמפר)

נולדתי וגדלתי בפתח-תקווה. הכביש הראשון - שנים רבות לא הייתה דרך סלולה במושבה, עגלות שהיו אז כלי התחבורה העיקרי היו מקימות אבק רב שכיסה הכל. ליד הבתים היו ברזים והוטל אז על בעלי הבתים, לפי תור, להשקות במים את הדרך שליד בתיהם כדי למנוע אבק. יום אחד הביאו עגלות אבנים לסלילת הדרך ושפכו אותן לאורך רחוב פינסקר, שהיה הראשון לסלילה. התרגשות הילדים הייתה רבה למראה הרחוב הנסלל והדבר נחרט בזיכרוני.

פעמון המושבה - בקצה רחוב מוהליבר היה תלוי על שני עמודים פעמון גדול, ועל בעל הבית ר' חיים היה מוטל לצלצל בו חמש פעמים ביום כדי שאנשי המושבה ידעו את הזמן המדויק: ב-3:00 בבוקר לקום לעבודה, ב-7:00 להתחיל בעבודה, ב-12:00 ארוחת צהריים, ב-13:00 חזרה לעבודה וב-16:00 הפסקת עבודת היום. כמו כן במקרה של שריפה או אזעקה היו מצלצלים בפעמון.

אסון פלישת הארבה - בשנת 1915 הופיעו ענני ארבה בכל האזור, הם התנפלו מיליונים רבים על כל עץ וירק. תוך דקות הכל היה חשוף בלי ירק ובלי קליפה, הכל נראה לבן... כאילו שממה ירדה על המושבה. כל התושבים, נשים גברים וילדים יצאו לפרדסים כאשר הם דופקים על פחים להבריח את הארבה. החגבים לא נבהלו, חפרו תעלות עמוקות וכאשר הארבה זחל ונפל לתוכן כיסו אותן באדמה. אחר כך כאשר יצאו הזחלים מן הביצים שהטיל הארבה, אספו אותם בידיים ושרפו בתוך חביות. הקימו גדרות העשויות פח סביב הפרדסים וגם זה לא עזר... רק כאשר יום אחד באה רוח מזרחית, היא נשאה את ענני הארבה מעל הים.

שלוש שנים לאחר מכת הארבה לא נתנו העצים פרי ומצב המושבה היה קשה. היו אלו שנות מלחמת העולם הראשונה, ליישוב היהודי ולמושבות השרון היהודית

לא הגיעה עזרה מאירופה או אמריקה. המצב הכלכלי הגיע עד כדי רעב וחוסר כל, לזה נוספה מכת הארבה שחיסלה את כל המטעים וענפי הצומח בארץ כולה. לזה נוסף גירוש היהודים בשנת 1917 מפתח-תקווה, בשל חשש התורכים כי הם מסייעים לצבאות הבריטים ואינם נאמנים לתורכיה. אבא נשאר אז לשמור במושבה ומשפחתנו גורשה גם היא ליפו.

הלימונדה של אמא - בביקור הברון רוטשילד במושבה ב-1887 אירחו אותו בביתנו. אמא אירחה אותו יפה והגישה לו כוס לימונדה טעימה. כאשר חזר לפריס כתב הברון מכתב תודה לוועד המושבה ובו ביקש להודות לאישה השחרחרת הנאה, שאירחה אותו בביתה. עם זאת כתב כי הלימונדה הייתה טעימה, אך מתוקה עם הרבה סוכר ועל האיכרים לזכור כי סוכר הוא מצרך יקר ויש לחסוך בו.

נלחמים בארבה

החליפה של אבא - אבא היה ממקימי ארגון הפועלים הראשון (שנקרא "אגודת הנמלים"). בגלל מצבם הקשה של הפועלים החליטו לשלוח את אבא לברון שהיה בפריס, לבקש ממנו הלוואה לרכישת אדמות למען הפועלים. כיוון שלאבא לא הייתה חליפה הוחלט לתפור עבורו חליפה, וכאשר יחזור יצטרך להחזירה לוועד האגודה, או אם יחליט להשאירה בידיו יצטרך לשלם את מחצית מחירה. אבא החזיר את החליפה.

כאשר נתקבלה תשובה חיובית מהברון, כי יעמיד לרשות האגודה כסף לרכישת קרקעות עבור 30 חברים, התכנסה אסיפה בביתנו לקבוע מי יזכה בחלקות אדמה. הדיון על כל חבר נערך בהיעדרו מהחדר. אבא יצא גם הוא בשעת הדיון בעניינו, והוחלט כי הוא לא ייכלל בין הזוכים בקרקע.

הסיבות?

1. הבית שלנו היה נקי ומסודר (אמא דאגה למפות וכלים מן השכנים כדי לארח בכבוד).
2. אבא היה השליח לברון, וכדי למנוע לזות שפתיים, יש למנוע ממנו הנאה משליחותו.

בנימין דוהר על סוסו ביום ההתקפה על פתח-תקוה

"אק-מק": ב-1917, השנה האחרונה למלחמת העולם הראשונה עבר קו החזית סמוך לפתח-תקווה: התורכים היו ממזרח והאנגלים ממערב למושבה. זוכר אני כי חיילים תורכים באו לבקש אוכל במושבה, והם היו לבושים בגדים בלויים, לא מגולחים, מתחננים ומבקשים מן הנשים "אק-מק" (לחם, אוכל), נראו עלובים ומסכנים. (הקצינים, לעומתם, היו תמיד שבעים ונראים טוב!). כאשר נכנסו האוסטרלים והתורכים נסוגו, ראינו מיד את ההבדל: הם היו לבושים

היטב, מגולחים, רכובים על סוסים מבריקים, עם מצב רוח עליז והיו תמיד מוכנים לשחק עם הילדים ולתת לנו שוקולד, סוכריות וגם בשר טעים מקופסאות. כולנו אהבנו אותם וחשבנו כי זו הגאולה האמיתית!

ההתקפה על פתח-תקווה - כבר בראשית מאי 1921 החלו התקפות על יישובים יהודים. (רצח יהודים ביפו ובירושלים) במושבה התפשטו שמועות כי ערבים מ-32 כפרים מתכוננים לעלות על המושבה, להרוס ולהשמיד את הבתים ולהרוג את כל התושבים. גם שבטי אבו-קישק שרבים מהם עבדו במושבה נעדרו מן העבודה ודיברו על השייך שלהם, שיעמוד בראש המתקיפים. ב-5 במאי, בבוקר התארגנו כל הצעירים, הוציאו נשק מן המחבואים אלה שלא היה להם נשק הצטיידו באלות או במטילי ברזל. ליד הבתים הכינו מצבורי אבנים ומים רותחים. היה ברור לכולנו כי כאן בפתח-תקווה נגן על עצמנו, וכי לא יתנו לפורעים להרוס את המושבה, כאן אין היהודים "ולאד אל מות" (בני מוות).

בבוקר השכם התעוררתי לקול שעטות סוסים שעברו ליד ביתנו. מיד התלבשתי, וכמו רבים מן הילדים והנוער, רצנו אחרי הסוסים וההולכים ברגל לגבולות הצפוניים של המושבה שם התארגנו הלוחמים להגנה. כעבור זמן מה נשמעו יריות וצעקות הערבים להפחיד את הלוחמים, הערבים היו אלפים רבים, גם נשיהם הופיעו עם שקים לאסוף את השלל ויללות בפייהן.

אני שכבתי תחת עץ שקד ומקל בידי. הבחורים השיבו אש ושמעתי צעקות של פצועים משני הצדדים. פתאום נשמעו צעקות: "התחמושת אזלת!" "צריך כדורים!" מיד קפצתי על סוס שהיה קשור לעץ, דהרתי עליו למרכז המושבה. שם ליד בית ועד המושבה היה מחסן התחמושת. צעקתי שיתנו לי כדורים, והסבירו לי את סוגי הכדורים (היו רובים אנגליים, תורכיים, גרמניים). דהרתי מיד אל הגבול הצפוני ומכל צד קראו לי "בניומנ'קה, תן כדורים!" "בניומנ'קה, בוא מהר!" חילקתי בלי להתבלבל את סוגי הכדורים לבחורים.

כך רכבתי על הסוס כאשר הכדורים שורקים מסביב, כמה פעמים למושבה ובחזרה, ובכל פעם הבאתי תחמושת ללוחמים. לאחר כמה שעות נסוגו הפורעים כשהם משאירים בשטח עשרות ערבים הרוגים וההתקפה נשברה. לאנשי המושבה היו ארבעה הרוגים בלבד. חודשיים לאחר ההתקפה התהלכו הסיפורים על מה שקרה, ואני הלכתי בגאווה על חלקי בהגנת המושבה, אשר התפרסמה בארץ כולה בגבורתה ומלחמתה.

5. סבי וסבתי מנחם יהודה ולאה (לבית כץ-הומינר) שטמפר

יגאל הלוי

אבי יצחק ששה הלוי הגיע תוך חיפוש עבודה בהיותו חדש בארץ לעבוד כפועל בנטיעת כרמו של סבי, אבי אמי, ר' מנחם יהודה שטמפר במושבה פתח-תקווה. בסופו של דבר, אולי גם בגלל הרקע המשותף לשניהם, בשל היותם ממוצא אוסטרו-הונגרי ובני ישיבה - אימץ סבי את אבי, קיבל אותו לביטו והאכילו, ובסופו של דבר אף השיא לו את חנה בתו הבכורה (ברבות הימים אמי) לאישה, והפך להיות לחותנו. לסבי מנחם ולסבתי לאה נולדו אחד עשר בנים ובנות, אך בצוק העתים, תנאי המלחמה, החיים הקשים, קדחת ומחלות אחרות, רק שישה מהם שרדו והגיעו לבגרות.

זיכרונותי אודות סבי וסבתי מתרכזים בעיקר בשתי תקופות של חיי. הראשונה - בהיותי ילד כבן שבע שנים.

השנייה - בהיותי כבן תשע עשרה, כשיצאתי להגשמה ולהכשרה ברמת הכובש.

כשהייתי כבן שבע בערך, נשלחתי לחיות בבית סבי וסבתי מצד אמי בפתח-תקווה, כנראה בגלל מצב בריאותה הרופף של אמי, שהיה לה באותו הזמן גם תינוק קטן לטפל בו - אחי איתן.

בית סבי - בית קטן וצנוע, בעצם צריף בן שני חדרים, היה ממוקם מאחורי בית הפועלים של פתח-תקווה. בחדר אחד גרו סבי וסבתי ובחדר השני דודי בנימין, שלחדרו הצטרפתי גם אנכי. הדוד בנימין היה בנם הצעיר של סבי וסבתי.

בניהם האחרים כבר בגרו ופרחו להן מקן הוריהם. היו שם מרפסת גדולה וחדר גדולה. הבית היה מוקף בעצים ובחצר תרנגולות. בכל יום היינו אוספים ביצים לארוחות. הייתה גם אורווה וחמור, שבנימין היה רוכב עליו. אני זוכר את עצמי פעם אחת מטפס שם בחצר על עץ. לרוע המזל היה זה בדיוק יום שבת. אני זוכר את סבתי יוצאת בבהילות מהבית, באומרה לי: "רד מהר! תיכף סבא יבוא ויראה אותך. זה יצער אותך מאוד, שאתה מטפס על עצים בשבת!"

מן ההווי הביתי אני זוכר היטב השמעת פרקי החזנות, ששמענו בגרמופן שלהם. היה זה גרמופן מהסוג העתיק, המונע בעזרת מנואלה - ידית עם קפיץ כשהקול מועבר ומוגבר בעזרת שפופרת גדולה וחלולה בצורת קונוס, שדרכה נשמעת המוסיקה. הדוד בנימין, שאתו כאמור גרתי בחדר אחד, היה כבר אז עלם כבן עשרים ומעט היה בינינו מן המשותף, פרט לשמיעת פרקי החזנות ולהליכה המשותפת בשבתות לבית הכנסת עם סבי.

בית סבי היה בית יהודי דתי. סבי היה שומר מצוות והלך תדיר לבית הכנסת. בביתו הקפידו על כשרות ואת חגי ישראל חגגו לפי המסורת.

סבי דאג שגם אני אלך לבית ספר דתי, תלמוד תורה, שבו למדתי כנראה רק לימודי דת - קריאה, תפילה ומקרא, וכן הפכתי לנער דתי כפי שהם ציפו ממני, מתפלל, אומר קריאת שמע, לפי כל המנהגים. סבי עזר לי והתעניין בלימודי. בשבתות התפללתי אתו בבית הכנסת ובימות החול הייתי מתפלל בבית הספר שבו למדתי. שם גם שיחקתי בהפסקות, בדרך כלל בכדורגל. הילדים קראו לי שם "האינגליזי", כלומר האנגלי, אולי כינוי לשבת. הייתי שחקן טוב.

בזמנו היה סבי מורה בבית ספר, אבל בתקופה ההיא כבר לא לימד, אלא עבד כקופאי בבית המרקחת המקומי של פתח-תקווה ורוב היום נמצא בבית המרקחת.

סבתא הייתה עקרת בית. ילדה במשך השנים אחד עשר תינוקות, שרק שישה מהם נותרו בחיים ולעת ההיא כבר היו אנשים בוגרים, בעלי משפחות עם ילדים ועומדים ברשות עצמם.

סבתי נפטרה בשנת 1928 כשביקרה אצל בתה, דודתי חיה.

אני כבר לא הייתי אצלם, אך זוכר עדיין היטב את היום שבו ביקשה ממני אמי שאגש לבית הספר של אחותי עליזה (שלמדה בביה"ס הריאלי בחיפה) ואקרא לה, לבוא הביתה. אני זוכר שהגעתי לשם, ואחותי הייתה בחצר עם כל הילדים ואמרתי לה לבוא. היא לא הבינה - מה פתאום? מה קרה? עד שפרצתי בבכי והיא תפסה שקרה משהו רציני באמת. הלכנו ביחד הביתה ורק שם נודע לה על מות סבתי. תקופה שהותי אצל סבי וסבתי נמשכה כשנה, ואז הוחזרתי הביתה להוריי בחיפה ומיד התפקרת: חדלתי מלהיות דתי, בגלל לגלוגם ושחוקם של אחיי על תפילותי ונוהגי הדתיים.

בתקופה השנייה ששוב נפגשתי לעתים עם סבי - הייתה כשהייתי בהכשרה ברמת הכובש. הייתי אז כבן 19-20. מאז שנפטרה סבתי חי סבי בגפו, בחדר שכור בפתח-תקווה. הייתי מגיע כלבקר כל כמה חודשים באוטובוס, ושוהה אתו כמה שעות. לפעמים היינו הולכים לבקר את בנו הדוד משה ואשתו פרומה ואת בניהם, בני דודי. סבי התעניין איך אני מסתדר בעבודתי בחקלאות, בקיבוץ.

עבדתי אז כפועל שכיר בפרדסי כפר סבא מטעם קיבוץ רמת הכובש. זה היה לאחר אסון הפיגוע שבו הייתה התפוצצות המוקש וכמה חברים נהרגו. הייתה תחושה קשה מאוד וגויסו אז לעזרה אנשים מהקיבוץ המאוחד ומתנועות הנוער.

המחנות העולים שלחו לשם להכשרה את בוגרי החוג העולה שיצאו אז להגשמה וגם אני ביניהם.

יצא לי לבקר את סבי מספר פעמים בשנה ההיא. מאוחר יותר הוא חלה, וגם אז נשאר לחיות יחידי ובודד בחדרו השכור. בעת ההיא קצת כעסתי על הוריי, שהשאירו כך את סבא להיות בודד וחולה לבדו בפתח-תקווה. אבל למען האמת הוא לא רצה לעבור מביתו, כי ביתנו היה בית חילוני מדי לטעמו, מה שלא איפשר לו לבוא ולחיות אתנו.

הוא נפטר ב-1940, זמן קצר לאחר שסיימתי את תקופת ההכשרה ועברתי מרמת הכובש לים המלח.

6. סגירת המעגל

איתן הלוי, בנם של יצחק ששה הלוי וחנה לבית שטמפר, מספר:
לא מזמן עברנו לגור בנווה מונוסון הסמוכה "ליהודייה" של פעם (יהוד). במרחק של כמה קילומטר חייתה אמי ומשפחתה במשך כשלוש שנים, כאשר הם נאלצו לעזוב את פתח-תקווה במאה הקודמת בגלל הקדחת ומצוקות אחרות. ("בסביון" הסמוכה מצוי עד היום בית אבן ישן, שריד אחרון ליישוב הארעי של מתיישבי פתח-תקווה, שעברו לכאן).

במקרה, או שלא במקרה? אני סוגר מעגל חיים בעוברי לגור סמוך ליישוב שבו חייתה משפחת אמי. יש בעובדה זאת זכות מיוחדת של בן-הארץ אשר מוצאו ממשפחת ראשונים שהגיעה לאזור לפני כ-115 שנים - כדי להקים את פתח-תקווה. הנוף העירוני, הבתים, התחבורה, התעסוקה ותנאי החיים שונים לגמרי מן התנאים ששררו אז, אך יש בעובדה זאת משהו "ממשק כנפי ההיסטוריה".

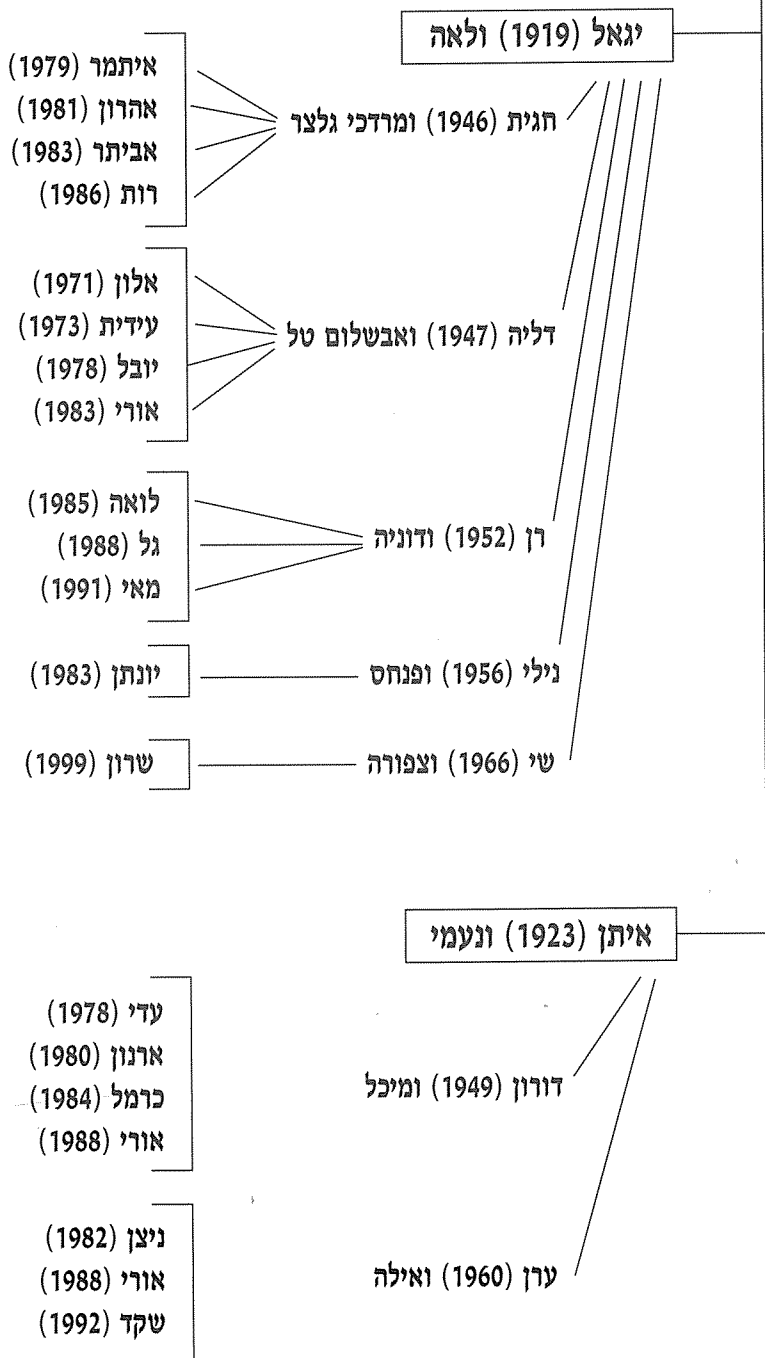
סבי, ר' מנחם יהודה שטמפר, נולד בהונגריה ועלה עם משפחתו בגיל תשע לירושלים בראשית שנות ה-70 של המאה ה-19, ובהגיעו לבגרות הצטרף, בהשפעת אחיו - לחלום של הקמת יישוב חקלאי יהודי על אדמת ארץ ישראל ליד נחל הירקון. הוא היה בקבוצה קטנה של יהודים מאמינים אשר עשו מהפכה בחייהם. עבד קשה וחי חיי מצוקה במשך שנים רבות, חינך ולימד את ילדיו לחיות ביושר ובצנעה ולהיות אנשים הגונים ומועילים בחייהם.

בלי דעת כמעט, חלמתי גם אני מנעורי לחיות בכפר - בקיבוץ, לעסוק בחקלאות (כ-10 שנים הייתי רפתן), להשתלב בארץ ישראל העובדת, (כך עשו גם אחיי), ובנסיבות החיים הגענו לחיות באזור זה.

צוואתם הרוחנית של סבי ואמי הייתה לאהוב את הארץ, להישאר נאמן לה, לחיות ביושר ובצנעה, נטמעה במשפחה והובילה אותנו עד הלום. גם הם האמינו ברעיון אשר למענו כדאי לחיות.

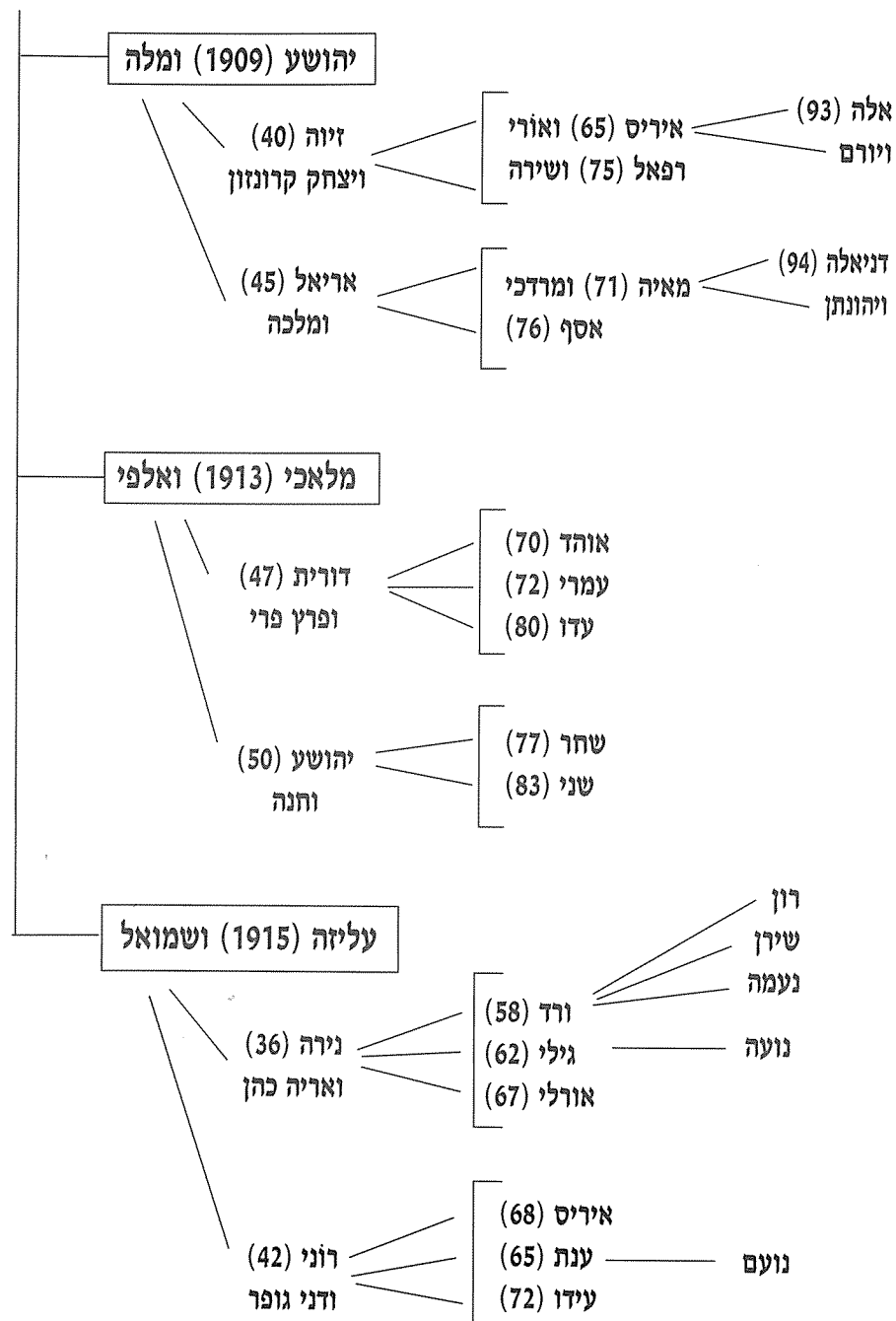
החיים אינם מובילים תמיד בקו ישר, מנקודת התחלה אל נקודה מסוימת. לרוב הם מפותלים. אך אם אתה מאמין במטרה וברעיון, חייך אינם עוברים לשווא. לעתים קרובות עוברות בי מחשבות ותחושות כאלו, שיש בהן משום סגירת המעגל.

חנה ויצחק ששה-הלוי (המשך)

פרק ד: ענפי המשפחה

חנה ויצחק ששה-הלוי

1. חנה ששה-הלוי איתן הלוי

אישה עדינה וחכמה הייתה אמנו, חייה הקשים לימדו אותה לפלס דרכה בחיים, הם שחישלו אותה לשאת בעול ובאחריות מגיל צעיר. בת 8 הייתה כאשר הטילה עליה אמה לטפל בבית ובאחים בגלל חולשתה ומחלתה. עם זאת למדה בכוחות עצמה. ("אבי לימד תלמידים בחדר השני, ואילו אני כיבסתי וגיהצתי, וכך למדתי ממנו גרמנית, תנ"ך ועברית." כך סיפרה לי).
יידיש ידעה היטב מן הבית, וערבית מן השכנים.

חנה ששה-הלוי בגיל 86

טובת שכל הייתה אמא, ידעה לפתור בעיות בעת מצוקה ולתת את העצה המתאימה לכל מבקש. תמיד סייעה ועזרה לבעלה ולילדיה, והכל בטוב לב ובצניעות שאין למעלה ממנה.

מילדות זוכר אני אותה עמלה מבוקר עד ערב בחריצות של נמלה, וביעילות הייתה מנהלת משק הבית, דואגת לילדים שלא יחסר להם מאומה, מפשרת ומפייסת בכל עת ומסייעת ככל שיכלה.

אמא הייתה גאה במוצאה. דמות אביה, ר' מנחם-יהודה שטמפר, הייתה נערצת עליה, והיא סיפרה לנו על טוב לבו, עדינותו, השכלתו ורוחב השקפותיו. בצער הייתה מספרת גם על אי הצלחתו בחיי המעשה, ועל המצוקה שנקלע אליה לעתים קרובות.

יצחק ששה-הלוי

המשפחה והילדים היוו כל עולמה של אמנו. היא עודדה ונתנה כתף בכל שנדרש, הייתה גאה בילדיה, ומשבגרו - בהליכתם להתיישבות בקיבוצים ובחקלאות. השכול פגע באמנו שלוש פעמים: את אליהו בנה השני, שכלה בהיותו בן ארבע, בתה האהובה עליזה מתה בגיל שלושים ואחת ולבה נשבר אז עליה ובנה הבכור יהושע, בן טוב ואהוב - נפל במלחמת השחרור והוא בן ארבעים.

בלילה האחרון בחייה כשבאתי לשבת ליד מיטתה, לחשה על אזניי: "מה שלום נעמי? מה שלום ערן?" כמה זה אופייני לאדם אוהב, המתעניין קודם לכל בזולת!

משפחת חנה ויצחק ששה-הלוי
מימין לשמאל: יגאל, מלאכי, יהושע, איתן, חנה, יצחק, עליזה

ישבתי והאזנתי לנשימתה הקצובה, עיינתי בספר, ולפתע חדלה מלנשום. אמא הסתלקה מן העולם "בקול דממה דקה". כמו בחייה כך גם במותה, עברה מן החיים בשקט ובצנעה, בלי תלונה, כדי לא לצער איש.

יהי זכרה ברוך.

קברם של חנה ויצחק ששה-הלוי בבית העלמין חוף הכרמל בחיפה

הכתובת על המצבה:

פ"נ

אמנו וסבתנו היקרה
חנה ששה הלוי
בת מנחם יהודה שטמפר
נפ' כ"ב שבט תשי"ל
בגיל 86
ת.נ.צ.ב.ה

הכתובת על המצבה:

פ"נ

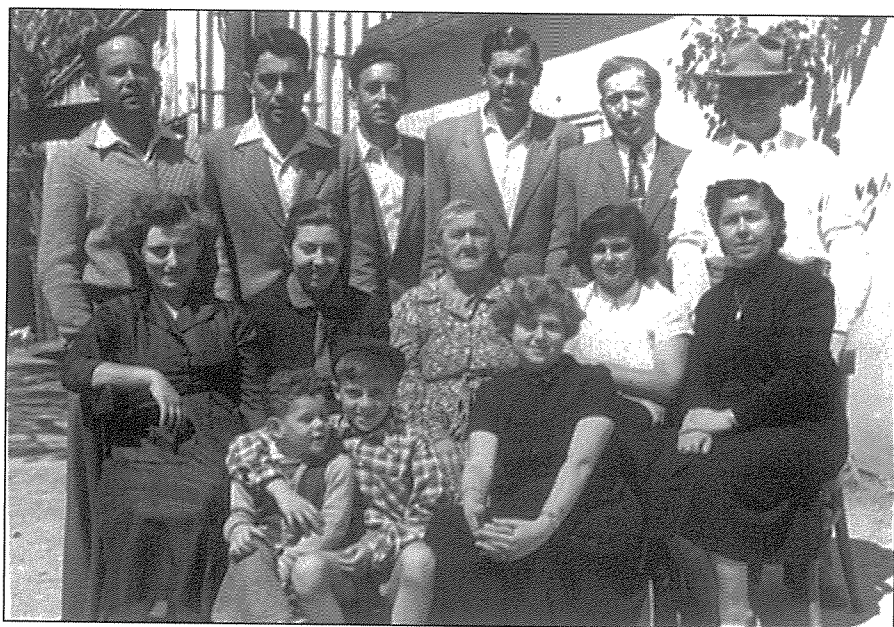
הישר באדם בעלי ואבינו היקר
יצחק בן אליעזר
ששה הלוי
נפ' יחי' מי' אב תשמ"ט
בגיל 68
ת.נ.צ.ב.ה

2. משה שטמפר

הבן הבכור של ר' יהודה-מנחם ולאה כץ-הומינר מתוך דברי הספד על קברו

שקט היה האיש, פשוט בהליכותיו ומנהגיו, איש עבודה ומעש. מן החקלאות צמח, הוא היה ביטוי אישי למהפכה היהודית - אדם שגדל במושבה העברית הראשונה ונצמד לפרדסים.

כבר בגיל 13 יצא לעבודה, רכש את מיומנויות הנטיעה והטיפול בעצי השקד וההדרים, הרכבת הגפנים וזמירה, קטיף ואריזה וכל עבודות הפרדס וניהולו. הדריך דורות של עולים וצעירים בעבודות הפרדס ובכל עת צורך נטל בידיו טוריה והראה דוגמא כיצד יש לעבוד בנאמנות.

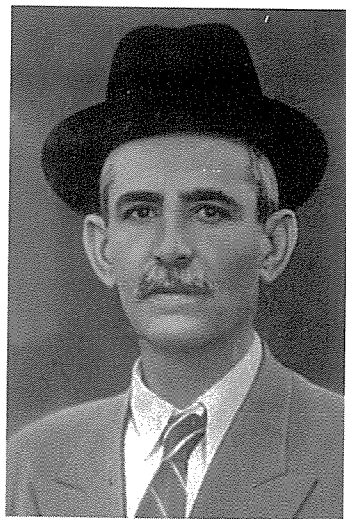
משפחת משה ופרומה שטמפר

(התמונה צולמה לאחר פטירתו של משה)

מימין לשמאל, עומדים: צבי שמרלינג - בעלה של טובה; הלל פרדקין - בעלה של לאה; האחים חיים, יחזקאל, ירחמיאל, יהושע יושבים: טובה, לאה, פרומה, אהובה אשת ירחמיאל, רחל אשת יהושע בשורה הראשונה: רחל ויהודה - בני טובה, ירחמיאל בן לאה

תמונה משפחתית בחתונתם של לאה והלל פרדקין
 שורה ראשונה, יושבים: הלל ולאה, משה ונכדיו - בני טובה: יהודה ורחל
 שורה שנייה - עומדים: שרה אשת בנימין, הורי הלל, חנה ששה, פרומה, טובה,
 רוחמה, שלמה, חיה, יצחק רוכל, צבי שמרלינג, בנימין
 שורה שלישית - עומדים: ראשיהם של אלפי ומלאכי הלוי, עידו ואלדד רוכל
 שורה רביעית - עומדים: בני משה: חיים, יהושע, יחזקאל, ירחמיאל

משה שטמפר

משה שטמפר (1886) ופרומה

טובה (1917) וצבי שמרלינג
 רחל (37)
 יהודה (44)

יחזקאל (1924) ויפה
 חסידה (73)

חיים (1922) ואסתר

יהושע (1920) ורחל
 משה (57)

ירחמיאל (1926) ואהובה
 משה (56) ודפנה
 מאיה (82)
 קרן (84)
 נועה (89)
 שירה (60) ועידו
 דן (87)
 יעל (90)
 מיכל (93)
 עמר (98)

לאה (1929) והלל פרדקין
 ירחמיאל (47)
 מאיר (52) ויפה
 רחל (70)
 ענת (78)
 יעקב (81)
 אבי (83)

קבריהם של חסידה פרומה שטמפר ומשה שטמפר
בבית העלמין סגולה בפתח-תקוה

הכתובת על המצבה:

פ"נ
בעלי ואבינו היקר
משה
ברי מנחם-יהודה
שטמפר
מראשונה פ"ת

נולד ט' טבת תרמ"ז
נפ' י"ד ניסן תשי"ב
ת.נ.צ.ב.ה.

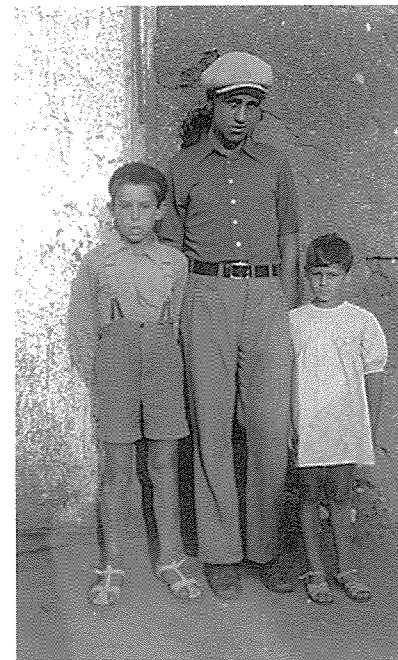
הכתובת על המצבה:

פ"נ
אמנו ומבתנו היקרה
חסידה פרומה
בת ר' יהושע
אשת ר' משה
שטמפר ז"ל

נפ' א' תמוז תשכ"ב
בשנת ס"ז לחייה
ת.נ.צ.ב.ה.

טוב לב היה, עוזר לזולת, אמיץ בעמידתו נגד מתנכלים.
בהגיעו לפרישה המשיך בעבודת ההדרכה והיווה דוגמה לצעירים של אדם שגדל
בארץ ונצמד לעבודת האדמה.

משה
אסתר ראב
(מתוך העזבון)

משה שטמפר
אומר
אסתרקה ידיך חטובות
יש חריץ בין הכף והזרוע
האצבעות מתוקות כמו סוכר טוב
ארוכות ועגולות.

בחצר של משה ופרומה שטמפר
מימין: לאה'לה בת הזקונים
במרכז חיים, הבן השני
משמאל ירחמיאל, הבן הרביעי

בקצה כל אצבע
צבע קטן מאירה הציפורן
חפן פרחים
על יד כל אצבע בשרשה
גומת חן צוחקת.
קטנות
הן ידיך
משקה שטמפר אומר
והוא בן שש
שחור שיער
ועיניו
כעיני כלבלב נאמן.

3. שלמה שטמפר

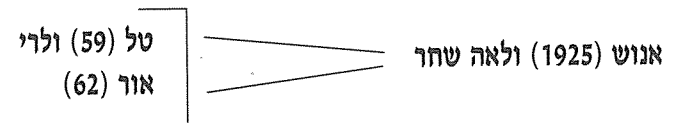
כתבה תמר ועדיה לבית שטמפר, הבת "הקטנה"

אבא אהב פגישות עם בני משפחה, תצלומים ממפגשים משפחתיים בחתונות ובשמחות, והיו לו סיפורים רבים על קרובי משפחה. אבא היה אוהב סיפורים שיש בהם הומור. זכור לי אחד מהם, שהיה כנראה רווח במשפחה, על דודה, מן הקשישות ביותר, ש"כאשר יגיע יומה, אותה יצטרכו לקחת בכוח משום שהיא, מרצונה הטוב, לעולם ועד לא תהיה מוכנה ללכת..."

והסיפור היה תמיד מעורר את צחוקו של אבא.

משלושתנו, הבנים, הייתה זו לאה שניסתה ליצור ולשמור קשרים עם בני משפחה. ודאי קיבלה זאת מאבא. לאה הרגישה מאוד קרובה אל אבא, ומאחר שהספר על משפחת שטמפר תוכנן בתקופה, בה מחלתה אינה מאפשרת לה להתבטא, ואני יודעת שהספר יהיה לרוחה - היא, הנקראת בשמה של הסבתא לאה, אשת מנחם יהודה, שהיה לה יחס מאוד מיוחד לבנה שלמה, אבינו, ולכן העלאת מה שיש באמתחתי על משפחתנו היא נתינת ביטוי לה, שידעה הרבה יותר ממני על המשפחה המורחבת. אבא אהב לצחוק, ללכת ולפזם, ואהב אנשים, ואנשים אהבו אותו.

שלמה (1896) שטמפר ופנינה

תמר (1931) ויוסף ועדיה

אנשים, וכלבים. הכלבים היו כרוכים אחיו כאותה כלבה תל-אביבית קטנה שליוותה אותו ברחובות העיר ועלתה אתו לאוטובוס לחדרה, היו מוצאים אצלנו מחסה ונשארים בביתנו, למרות המחאות של אמא.

שלמה שטמפר ואשתו פנינה

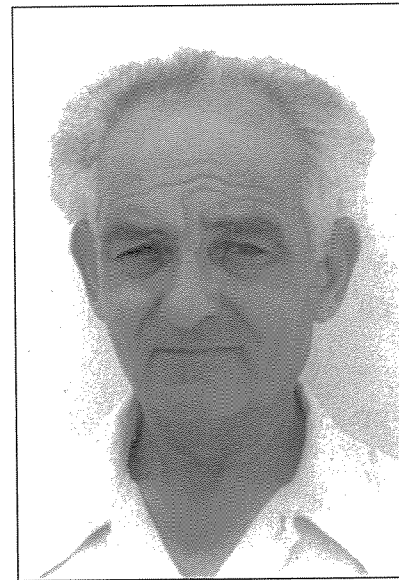
רשום על גב התמונה:
"בתור אות הכרת-תודה
ולסמן אהבה נצחת
הנני מגיש לאבי
את התמונה הזאת.

באזל
ערב יום כפור, תרע"ו (1915)
שלמה

היה באבא מה שאיתן ששה ציין בזיכרונות על הדודה חיה כתכונה שטמפרית: אי יכולת לטפל בענייני כספים, ומבחינה כלכלית היו תמיד קשיים שהכבידו על אבא ואמא, גרמו לנו לעבור ממקום למקום, בעקבות עבודה שהזדמנה לאבא באחת הפעמים נעשה גם ניסיון שלא עלה יפה, להצטרף לאחד הקיבוצים - וכתוצאה מכך, וכן משום שאמא, בת משפחת הלל מראשוני ראשון-לציון, לא יצרה קשר, או שלא נתקבלה במשפחת אבא, לא היינו מתראים עם קרובי משפחה, והקשר היה רופף למדי.

ללא בסיס של קרבה בשנות הילדות, ומיעוט מפגשים לאחר מכן, קשה לפתח ולטפח קשרים הדוקים. נישואיה של אמא לאדם כאבא, הרחיקו אותה גם ממשפחתה שלה, משפחת איכרים אמידה, שאורח חייהם ודרך מחשבתם גרמו לכך שלא הבינו כלל את אבא, שהיה בעיניהם, בעיקר, מקרה "אבוד" מבחינה כלכלית.

אבא לא היה איש מעש - הוא היה איש ספר. יותר מכל אהב ספרים, לעסוק בקריאה, ולספר סיפורים על ספרים. כמה נפלא היה לו ניתנה לאבא היכולת והחופש לעסוק רק בכך: זה היה בדיוק הדבר המתאים לו. בצעירותו נשלח אבא ללמוד בהיידלברג. מוזר, נדמה לי שאבא למד משהו בשטח הכלכלה לא ידוע לי הרבה על כך, אבל זכורים לי סיפורים על חי הסטודנטים. אבא ואחרים שכנראה הגיעו מן הארץ שהיו ממש רעבים כל הזמן, סבלו מאוד מן הקור, ולא היו להם כל אמצעים למחיה.

שלמה שטמפר

פנינה שטמפר

אבא הביא אתו סיפור נוסף מגרמניה, מעשה שקרה כנראה בזמן שהותו שם, ושאבא חזר עליו פעמים רבות במשך השנים: זוג, בני שישים, החליטו לא להמשיך בחייהם, וסיימו אותם בפתיחת ברז הגאז שבחדרם.

אבא חזר והדגיש, שגם הוא עצמו אינו רוצה לחיות מעבר לגיל שישים, וכך היה. אני חושבת ששכנים וידידים שהיו לו לאבא, ובעיקר הילדים שאבא היה פוגש ואוהב לשחק אִתם. היה לו שיר-משחק על הדג במים. אבא היה מניף פעוט למעלה, "משיט" אותו במים, שר לו: "דָּגְלָה, דָּגְלָה, שוט במים, שוט לך ושמח - דָּגְלָה דָּגְלָה שוט במים, שוט לך, וברח". ואז היה נותן לאותו פעוט לברוח... בגלל כל אלה, איש מהם לא היה חושב מעולם על אבא כעל אדם עצוב. אבא, בשיער הלבן המתנופף שלו, ובפניו השחומות, הזכיר את בן גוריון, והילדים היו אוהבים לרוץ אחריו, לרוץ ולקרוא "בן גוריון, בן גוריון!". אבל נראה לי שאבא היה הרבה יותר נאה ממנו!

כשהייתי בגן הילדים, גרנו בשדרות קרן הקיימת, מול ביתו של בן גוריון, משם זכורים לי ביקוריו של הסבא מנחם יהודה, שמאוד אהבנו אותו, על זקן המידות הלבן שלו, מקל ההליכה ועל כך שלא היה שוכח "להבהיל" אותנו ב"בוווווו" רם וארוך, כשהיה מגיע.

כשהיינו מבקרים אותו בפתח-תקווה, בבית המרקחת, היה מגיש לנו משקה שהקסים אותנו: כף אבקה בכוס מים, והמשקה תוסס ותוסס, וסבא היה מכנה את המשקה בשם אנוס.

אבל "הירושה" שקיבלנו מסבא חוץ מִכָּר וּפְסֵת תְּפוּחִים מנוצות, ה"פרנה" שאבא הביא הביתה בילדותנו. כשחזר מן ההלוויה של סבא היא משפט שאבא אהב לצטט מפיו: "כשאוהבים - יש מקום!".

נראה היה לסבא, שבאהבה ובדרכי נועם אפשר ליישר הדורים ולמצוא פתרונות.

נשלחתי פעם לפתח-תקווה לחופשה, אל הדוד בנימין, ושם לימדו אותי שלושת הילדים, אליהו, חיה'לה ורותי, את תפילת "שמע" לפני השינה. כשחזרתי הביתה לראשון-לציון, שם התגוררנו אז, ניסיתי להמשיך במנהג החדש, אבל אצלנו בבית, אף אחד לא רצה לענות אחריי אמן בתום התפילה. אבא היה איש השמאל, חילוני.

וכששאלתי אותו: "ואתה - גם כשתהיה זקן אתה לא תתפלל?" השיב: "אני לא אהיה זקן."

אבא אהב לצעוד בחולצה כחולה במצעדי האחד במאי של ההסתדרות. גם אמא - למרות שהיא לא הייתה צועדת ולא מצטרפת לא למפלגות ולא למפגשים - התעניינה מאוד בפוליטיקה, האזינה בדריכות לפרשנות של מדז'יני ברדיו ועקבה אחר כל המתרחש במדינה. היא אהדה מאוד את משה שרת, שאמא ואבא הכירו אותו כשרתוק בהגיעו לראשון-לציון בימי עלומיה, לטיולים ומפגשים בגבעות החול, שסבבו אז את המושבה.

אלה היו ה"קשרים" של אמא עם הסובב. בנעוריה, נשלחה לפריס, מאחר שהצטיינה בלימודיה בבית הספר "אליאנס". היא למדה שם ואהבה להתבטא בצרפתית. (בבית, כשרצתה לקרוא בלילות, היה אביה מכבה את הנר או העששית, אם מטעמי חיסכון, או משום שלא נתן לה "אישור" להרחבת אופקים).

כשנפגשו אמא ואבא, הייתה לה צמה ארוכה עד למטה ממותניה, והיא שימשה כ"מורה לצרפתית" של אבא, שהייתה לו "אוזן לשפות" הממהרת לקלוט. אבא שלט בשפות אחדות, ובשנותיו האחרונות תרגם מאנגלית את ספרו של וולטר סקוט "רוב רוי" שיצא לאור, בהוצאת "כתר".

אבא, בזמנו, עסק בתרגום הקוראן לאספרנטו. זה היה אחד ה"פרויקטים" הגדולים, שאמנם לא נתממשו, אבל ההנאה של אבא מרעיון האספרנטו של זמנהוף: שפה אחת המשותפת לעולם כולו, במטרה לקירוב לבבות - ליוותה אותו תמיד. זכורים לי לוח וגיר על מרפסת ביתנו ברחוב קרן הקיימת בתל-אביב, שנועדו לתלמידי האספרנטו שלו, וכן ביקוריו של מר חבקין, שהיה מגיע מקונגרסים בינלאומיים לשפה, לספר על כך לאבא, כשעל דש מעילו היינו רואים את סיכת הכוכב הזעירה של האספרנטיסטים. ועד היום (אינני בטוחה כלל שאני מדייקת בציטוט...) חוזר ועולה בזיכרוני אותו דקלום ממרפסת ילדות:

פומו פומו בלה נומו
דולצה פרוקטו וי
סה מי אסטוס רייה
מה סנטו לה סורסד'זה
קיימנדו פומואין טרי!

בתרגום לעברית:
תפוח, תפוח, שם נאה
פרי מתוק הנך
אילו הייתי מלך
הייתי יושב לי על הכסא
ואוכל תפוחים שלושה!

מאותה תקופה זכור לי גם סיפור שאבא סיפר על אדם משבדיה, שהיה עובר בסנדליו בעולם, מהלך מארץ לארץ "משום שהאדם הוא אזרח העולם". דרכו והשקפותיו המיוחדות משכו את לב אבא. נדמה לי שאבי שמר גלויה ממנו. הדים ממקומות

רחוקים מצאו הד בלבי, משום שה"היסטוריה" שלי הייתה שונה משל שאר בני משפחתי.

באחד מהגלגולים ממקום למקום, אבא קיבל עבודה, בחברת "מנטשף" בביירות שבלבנון ושם נולדתי. כשחזרנו ארצה, רק חודשים אחדים לאחר שנולדתי, כבר ניתן אותו חותם, שמצריך הסברים:

"מקום הלידה?"

"ביירות, לבנון."

וברוב המקרים הייתי צריכה להוסיף: "הוריי נולדו בארץ, אחי ואחותי נולדו בארץ. אבל אני נולדתי בלבנון".

ובאחת מתעודות הזהות שלי, הפקידה הקפידה לכתוב: "ביירות, סוריה".

כשעמדתי על הטעות, החלטתי שבעצם לא כדאי לטרוח ולתקן. יותר קצר לומר שאני, בעצם... אסופית.

קברו של שלמה שטמפר בבית העלמין חוף הכרמל בחיפה
הכתובת שעל המצבה:

שלמה שטמפר
בן מנחם יהודה
נולד בפתח-תקוה
נפ' בחיפה כ"ז שבט תשמ"ו
בשנת ס' לחייו
ת.נ.צ.ב.ה.

אמא סיפרה לי שבעצם גם שמי הוחלף. אמא חשבה לקרוא לי בשם רחל, כפי שנקראת סבתא שלה. אבל באותו זמן היא קראה לאנוש וללאה את "אהבת ציון" של מאפו, והם ביקשו ממנה לא לקרוא לי רחל, אלא תמר, מגיבורות הספר. יום אחד, כשחזרתי מבית הספר בראשון-לציון, ראיתי בדרכי הביתה מודעות מתנוססות על הקירות, מבשרות על הרצאה שעמד לשאת אבא, על נושא אהוב עליו: מאהטמה גאנדי, והמאבק ללא אלימות.

נושא אחר שהיה אהוב על אבא, היה איסוף מילים עבריות הנפוצות בידיש, כדי להראות לתלמידי שהגיעו מן האניות מקפריסין אל מחנות העולים ליד חדרה, שאת הלימודים בהם ניהל אבא, שהם, התלמידים, כבר יודעים למעשה עברית וש"עברית שפה לא קשה שפה".

מצער שארבעת הנכדים של אבא לא זכו להכירו וליהנות מחברתו והוא מחברתם מסיפוריו שלו, ומזיכרונות אמא, סבתא פנינה, על כולם הילדות שלה, בבית הולדתה בראשון, מוקף כרמים, ופרדסים של משפחת הלל, הרפת, התרנגולות בשלל צבעים המשוטטות בחצר ליד שקי הדורה, שקיות הגבינה המשולשות, התלויות על חבל הכביסה, ושלוליות עגלגלות של נוזלים מצטיירות תחתן בחול - אותה דרך חיים שחולפת ועוברת מעולמנו שלנו.

נ.ב.

א. (אבא, בילדותו, נפל מסוס, והיה צולע - סוחר קצת רגל אחת, אבל זה כמעט לא היה מורגש. אבא מעולם לא התלונן על מיחושים, וכשהיה חולה היה רק מבקש: "הניחו לי! כל מה שאני צריך זה להסתובב אל הקיר").

ב. אותו בית קטן נחמד בשדרות קק"ל נמכר בנסיבות מעציבות. אבא הכיר אדם, שהגיע ארצה לפתוח מפעל לבנות מיובשות. אבא התלהב ומיהר לחתום לו על שטרות. האיש נעלם, ואבא חויב בתשלומים. אלה ואחר כך דברים נוספים גרמו לנו לגלות מן השכונה שאהבנו (בסימטת ארנון לידינו גרה לאה גולדברג, הדודה של שומאיש מנסים ונפלאות, שאהבתי לקרוא ב"דבר לילדים") ולאבא - לגלות מוחלטת מן הספרים הטובים של משפחת הלל.

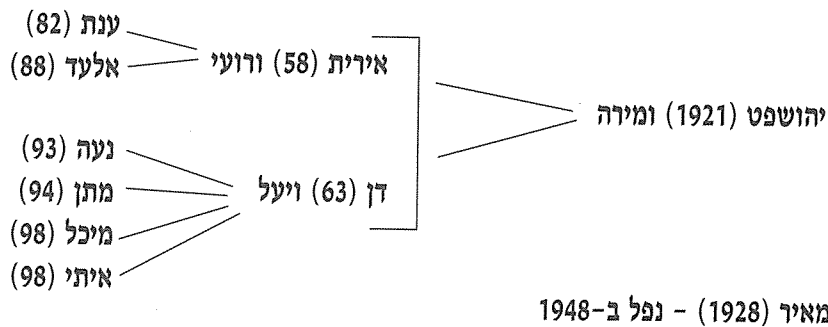
4. חיה הרכבי
נעם הרכבי

אמא נולדה בפתח-תקווה, בי"ח חשוון תרנ"ט - 15 בנובמבר 1899, ונפטרה בתל-אביב בכ"ו בשבט תשמ"ו - 5 בפברואר 1986. בת 86 הייתה במותה. למעשה קורא שמה חיה-רבקה על שם אחותה שהלכה לעולמה בנעוריה, בטרם נולדה.

הייתה אמא בת למשפחת שטמפר, ממחוללי ומייסדי פתח-תקווה ומאוד התגנדרה בשורשיה - נצר לגזע נפילים וממנו שאבה עצמתה ואצילות רוחה, בת לדור סוללי הדרך שמאסו בחלוקה ובחיי טפילות ומהם נסכו בה ענווה, פשטות הליכות ויושר לבב. לא היו הוריה נגידיים ובעלי ממון, אך מופלגים היו ב"מתן בסתר", ומהם נתרגשו בה לבה הרחב ואזנייה הכרויות למצוקות הזולת.

דומה שיקשה להציב תמרורים בכברת דרכה של אמא, למן ימיה כמתנדבת ב"חברת לינת-צדק" בפתח-תקווה, והיא בת 17 בלבד, ועד לפעילותה בויצ"ו ובוועד למען החייל, במשך יותר משלושים שנה. על דרך הפשט זהו רצף של 'מעשים טובים למען זולתה' - מטבע לשון אליו נתוודעה עוד בילדותה בבית הוריה, עת כוננו קרן לגמילות חסדים ולמתן בסתר לזכרה של אחותה רבקה.

חיה (1899) וצדקיהו הרכבי

נועם (1934)

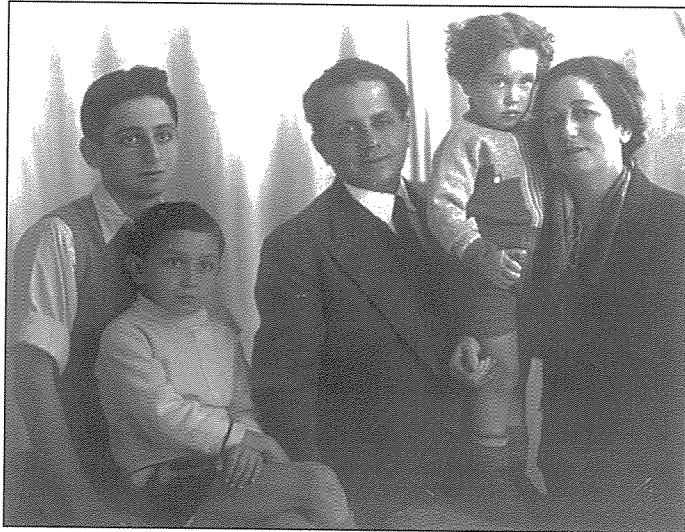
"חברת לינת צדק" נוסדה בפתח-תקווה על מנת לטפל במגורשי תל-אביב, שרבים מהם הגיעו לפתח-תקווה חסרי כל, ומחוסר ברירה שוכנו ברפתות, באורות ובמרתפים. מצבם החמיר כשמחלת הטיפוס פשטה בהם. אמא הייתה אז בין המתנדבים והגיש להם סיוע ואף נבחרה לוועד. שם הכירה את צדקיהו הרכבי, שתחילה התרעם על שבחרו לוועד "א-קליינע מיידאלע" (ילדה קטנה). הוא היה בוגר ממנה בארבע

צדקיהו וחיה הרכבי

שנים, והגיע מיבניאל כדי להורות בפתח-תקווה תורכית וערבית - שפות שאותן למד על בוריין בבית הספר הצבאי בדמשק, שם למד גם יסודות בתורת המשפט העותומני. לימים נשלחת אמא לירושלים אל "המשלחת לעזרה סוציאלית" שמגיעה מארה"ב כדי לבקש עזרתם בתרופות, בעיקר בעבור המגורשים.

מאחר ששליחותה נשאה פרי, מרשימה הצעירה בת ה-18 את חברי המשלחת, ובעיקר את הגברת אליס שליגסברג, שביקשה ממנה לעבור לירושלים, על מנת לטפל בילדים יתומים שפוזרו בבתים פרטיים (בתשלום), היות ובמשלחת דגן התנגדו לריכוזם במוסדות סגורים.

צדקיהו וחיה הרכבי וילדיהם (מימין לשמאל) נעם, אירי ופטי

סבא וסבתא, הוריה של חנה מתבקשים לתת הסכמתם לכך. ר' מנחם יהודה היסט בתחילה, שכן בהכירו את בתו חשש שמא תתמכר לתפקיד המוצע לה ותישאר "בתולה זקנה" רחמנא ליצלן... אך הוא התרצה בסופו של דבר. וכך במשך כשנתיים מכתתת אמא רגליה בין כפר השילוח, מחנה יהודה ושכונת שמעון הצדיק - שם פוזרו כ-60 הילדים שהוטל עליה לבקדם פעמיים בשבוע. ילדים אלה רואים בה מעין דודה טובה, והיא עושה כל שביכולתה על מנת להקל סבלם וכאבם, ולכשקיבלה משכורתה הראשונה, שהייתה גבוהה יחסית למושגיה, שאלה בתמימות: "כלום בעבור 'מעשים טובים' משלמים?...". אכן למעט שנתיים אלה של 'עבודה בשכר' - כל שפעלה וחוללה לאורך הימים, עשתה בהתנדבות.

הרומן בין חיה לצדקיהו נמשך כשנתיים. בין לבין זונח הוא את ההוראה בפתח-תקווה ולילה אחד צולח בשחייה את הירקון ומגיע אל החיילים האנגלים כשהוא צועק: "דונט שוט - מי טיצי'ר!" (אל תירו בי, אני מורה) וכך הופך הוא להיות מתורגמן בשירות הצבא ועוסק בחקירת שבויים תורכים. בתום המלחמה מוצע לו לשמש כמזכיר בית המשפט המחוזי בנצרת. הוא נענה להצעה שכן, "כיבוש עמדות" במנהל האזרחי שכונן, היה אז בבחינת צו-השעה ליהודים, ובעיקר בבתי המשפט. בנצרת משלים ידיעותיו באנגלית ורוכש ידע נוסף במשפטים. זכור לי סיפורה של אמא על נסיעתה ליבניאל לפגוש ולהכיר את הוריו של צדקיהו. אמא נדהמת מעליבות תנאי המחייה במושבה, שלעומתה פתח-תקווה נדמתה בעיניה באותם הימים כ"פריז" ממש...

האחים אירי ונועם הרכבי

הורי צדקיהו הגיעו ארצה בצעירותם מהעיירה מיר, שבפלך פלונסק באוקראינה, שם קיבל האב סמיכות לרבנות מגדולי התורה בישיבת מיר, שהייתה שם דבר כמקור תורה. תחילה התיישבו בבת-שלמה, שם נולד אבא בכ"ו באייר תרנ"ו - 1896 וב-1901 עקרו ליבניאל, שם שימש ר' מאיר כשוחט ומוהל במשך שנים רבות. היה איש ישר דרך, חלוץ במהותו אשר לא עשה תורתו קרדום לחפור בו. החיים ביבניאל היו קשים, ואותן מחלות ופגעים שהיו נחלת אותם ימים פקדו תדיר את ביתם ועמן גם המוות. אמו, הרבנית שרה הרתה פעמים רבות ומרבית ילדיה מתו בקטנותם, אך חרף סבלותיה הייתה אישה אמיצה וחזקה ברוחה.

ב-19.10.1920 נישאים חיה וצדקיהו בחיפה, שם הוצעה לו משרת תובע-כללי בבית המשפט, יהודי ארצישראלי ראשון בתפקיד זה. ב' באלול תרפ"א - 9.9.1921 נולד יהושפט בכורם. בית חולים ליולדות טרם היה בחיפה והוא מגיח לאווירו של עולם בדירת שכניהם - משפחה ערבית נוצרית עמה קשרו יחסי שכנות טובה. המיילדת שכנראה גונב לאזניה שבעולם המודרני נוהגים לשקול את הילודים מרימה בידיה את הפעוט, אומדת את משקלו ומוסרת שהלז שוקל בערך רוטל (משקל מן העבר).

צדקיהו הרכבי בחדר עבודתו

האירוע שהשאיר רישומו לאורך ימים היה נסיעתם הראשונה לאירופה, יהושפט שהחל לפטפט קמעה, הושאר לטיפולם של הסבתא והסבא בפתח-תקווה ולשני הצברים נפתח אשנב לעולם הרחב - פריס, ברלין, לונדון על נפלאותיהן, האתרים המפורסמים והמוזיאונים, כל אלה עשו רושם אדיר על חיה וצדקיהו שכאן דבקה בו הנטייה והאהבה לאמנות, עובדה שנתנה בו אותותיה בשנים לאחר מכן משהחל לרכוש חפצי אמנות ואומנות והיה לידידם ורעם של אומנים אף עזר להם בעת מצוקה. ב-1925 לערך הם עוברים לתל-אביב, אבא מתמנה לשופט שלום, בין לבין מוצע להורים להיות נתיני הוד מלכותו, ג'ורג' החמישי, ברם הצברים הגאים מסרבים לכך.

אבא לכשעצמו לא אהב את האנגלים, ומערכת יחסיו עם השופטים הבריטיים הממונים עליו הייתה עניינית גרידא והתמקדה בעבודתו עמם בלבד. מעולם לא הזמינם לביתו, עתים אף החציף פנים כלפיהם והדהימם, אך חרף יחסו זה - העריכוהו ובלבם כיבדוהו.

בי"ז בכסלו תרפ"ז - 12.12.1927 נולד בנם השני, מאיר, ששמו ניתן לו על שם הסבא ר' מאיר, אך כולם קראו לו אירי. לימים הם חוזרים לחיפה לביתם אשר בנו בבת-גלים, וב-22.5.1933 נולדתי אנוכי בבית חולים ליולדות של ד"ר בתר. באותם ימים מגיעה ארצה סירת מעפילים של אנשי בית"ר ללא "סרטיפיקטים" והבריטים התחקו על עקבותיהם. אבא מחליט אזי להתל באנגלים ומודיע למפקח הראשי של המשטרה במחוז הצפון, שנודע לו שבחדר פלוני בבית החולים של בתר מסתירים עולה בלתי ליגאלי... ה"גוי" דנן לא האמין למשמע אזניו - האיש כהרכבי ימסור מידע כזה למשטרה? אך לפי שד"ר בתר היה ידוע כרוויזיוניסט פעיל נטה להאמין, המשטרה מגיעה ועמם הקצין הנ"ל ומשכנס לחדר שצוין מראש - שבו שכבה אמא, מוצא אותי... ואף שאבא הצליח לשטות בו, קיבל זאת בכבוד, ולאחר מכן שלח לאמא זר פרחים גדול.

ב-1935 הם עוברים לתל-אביב. תחילה גרנו בשדרות רוטשילד, ושנתיים לאחר מכן עברנו לדירתנו ביהודה הלוי. אבא ממשיך לשפוט, לימים מתמנה לרשם בית המשפט המחוזי בתל-אביב. אמא שעוד בחיפה נרשמה כחברה ב"ויצ"ו" מגבירה פעילותה בתל-אביב, תחילה כאחראית לוועדת התרבות וב-1937 נבחרת כחברה בהנהלת סניף תל-אביב ומכהנת כיו"ר "המחלקה להכשרת האישה" בתל-אביב - תפקיד אותן מילאה כשלושים שנים במסירות ובחרדת קודש, שלא פגו במרוצת השנים. במחלקה זו עסקו בהקניית מקצוע לנשים נזקקות ולשם כך קיימו קורסים שונים. עבודתה של אמא נתעצמה עת שהחלו להגיע נשים שהצליחו לצאת את אירופה בעוד מועד. לאורך ימיה השכילה אמא לתחום בין פעילותה הציבורית העניפה לבין מילוי חובותיה כרעיה, כאם וכעקרת בית. אבא העריך זאת מאוד ולעתים אף היטה שכם ועזר ככל שהיה ביכולתו ובעיקר במגביות של ויצ"ו ואיסוף כספים למימוש מטרותיה, לשם כך קיבץ כמה מידידיו והם עשו יחדיו לטובת העניין. ככלל לבד מעבודתו בבית המשפט עסק אף הוא בעסקי ציבור. במאורעות 1929 נאספו בביתו בחיפה כספים למען התעצמותו של היישוב - לקניית נשק עבור ארגון ההגנה שהלך והתגבש, הבריטים לא שיערו בנפשם שאצל הרכבי בביתו קיים מחסן נשק.

לאחר שעברנו סופית לתל-אביב פעל אבא משך שנים כיו"ר "אגודת הציידים" שיותר משעסקו שם בצייד פעיל - טיפחו את נושא הקליעה למטרה בסיסמא "ללמד בני יהודה קשת". באותם ימים פעל אבא להקמת המוזיאון בביתו של דיזנגוף בשדרות

רוטשילד ונמנה על הוועד המנהל. אבא עשה רבות למען "החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה" וזכורני שכמה פעמים נערכו בביתנו מגביות למימון החפירות בבית שערים. ככל שידוע לי שימש אבא בהזדמנויות שונות כבורר במחלוקות בין הקרן הקיימת ושייחים בדואים בעיקר בדרום ובנגב משנרכשו שם קרקעות לצורך ההתיישבות.

ביתם של הרכבים היה בבחינת בית פתוח לרבים - בהם סופרים ומשוררים, שחקני "הבימה" ו"המטאטא", ציירים ופסלים, להורים היו ידידים רבים, מהם שהכירום בצעירותם והקשר ביניהם נמשך לאורך ימים. בשבתות לפני הצהריים היה ביתנו מלא מפה לפה ואמא מכהנת "בקודש" ומגישה מיני תקרובת ומאכלים. היא הייתה "בשלנית" גדולה - הקישקע, הקוגל והטשולנט שלה היו בבחינת שם דבר בקרב באי ביתנו. בלילות הסדר היו מוזמנים כ-40 מידידיהם הקרובים, אבא שניהל את הסדר כהלכתו היה משנה טעמו לפרקים ולצהלת כולם - קורא היה מההגדה בהגייה תימנית או בהגייה ליטאית כליטבאקער לכל דבר וכולם גם יחד "ליקקו את השפתיים" עת היו מוגשים הגיפלטע והקנידאלאך, מעשה ידה של אמא.

מן הסתם למדה משהו במטבחה של אמא - הסבתא לאה, ברם היו לה לאמא מיני "פיתוחים" משלה בתחום הקולינרי, היה לה מעין כישרון ויכולת לבשל ולרקוח "בגדול", בכמויות, לימים משבגרתי והייתי בקיבוץ גונן, משך שנים הגיעה אמא לקיבוץ יומיים שלושה לפני הסדר, טורחת ומפליאה במטעמיה ו"מאכילה" את הקיבוץ כולו לרבות האורחים.

לאחר שפורצת מלחמת העולם השנייה רבו המטלות על המחלקה להכשרת האישה בויצ"ו תל-אביב שאמא בראשה. תחושת השליחות שפיעמה בלבה נתעצמה משהוטל עליה גם לייצג את ויצ"ו ב"ועד למען החייל העברי", שהוקם באותם ימים. בין השאר הוחלט אזי שיש לבקר בבתי החולים הצבאיים בסרפנד ובבאר יעקב ולקיים קשר עם אותם ממתנדבי היישוב לצבא הבריטי שנפצעו או חלו והגיעו לבתי החולים, מהם רבים שזה מקרוב עלו והתגייסו, לרובם לא היה איש בארץ, קרוב או מודע.

כארבע שנים ביקרו אמא וקומץ מחברותיה מויצ"ו פעמיים בשבוע בבתי החולים, לימים מצטרפות אליהן כמה חברות מארגון אמהות עובדות, אמא ממלאה תפקידה זה בחרדת קודש ממש, הגם ולשעצמה הייתה אז אם לחייל - פטי ששירת תחילה בצפון אפריקה ולאחר מכן באיטליה בבריגדה, הרי שמגעה עם אותם חיילים בבתי החולים היה בעבורה בגדר חוויה עמוקה שרישומה עז. היא כותבת אזי רשימות על פגישותיה עם הפצועים והחולים, רשימות מלאות רגש ששלושים ושש מהן ראו אור והודפסו בעיתון "הבוקר" בעיקר. לכאורה, הביקורים נערכו תחת גושפנקא של "הצלב האדום" וזאת על מנת לאפשר כניסתן לבתי החולים.

בראש הוועד למען החייל העברי עמדו אז יוסף ברץ מדגניה א' וראובן בורשטיין (לימים ברקת), ולפרקים מסרו לידיה חומר מודפס של ה"הגנה", כדי שתדאג להפצתו בבתי החולים, כך גם הגיעו "פרסומים" שהודפסו באנגלית. ברשימותיה מזכירה אמא את תרגום נאומו של בן גוריון לאחר החיפוש בקיבוץ רמת הכובש.

השנים חולפות, בצהרי יום כיפור, י' בתשרי תש"ח, 24.9.1947 - כחודש לפני הכרזת האו"ם על תכנית החלוקה נפטר אבא, והוא בן 52 ממחלת לב שהכריעה אותו. לווינתו הייתה מהגדולות שידעה תל-אביב, עדות להערכה לה זכה. הוא נטמן בבית הקברות הישן ברחוב טרומפלדור. הבית המה ממנחמים, שהוסיפו להגיע מכל קצוות הארץ גם בתום ה"שבעה", "ישבנו שבעה - חודש תמים." כתבה אמא ברשימותיה. אמא חוזרת לעיסוקיה בויצ"ו ביתר שאת, ודומה שהינה מטביעה את יגונה בעבודתה, ברם ביתנו מיותם. באותם ימים החלה מלחמת העצמאות, פטי בירושלים מ.פ. בגדוד מוריה - חי"ש ירושלים ואירי בקיבוץ קרית ענבים - מ"כ בגדוד הרביעי של הפלמ"ח. התחומים בהם עוסק עתה הוועד למען החייל מתרחבים והולכים ואמא כנציגת ויצ"ו בהנהלתו מגייסת ומפעילה עשרות מתנדבות מויצ"ו.

בטרם יבשו דמעותיה של אמא המבכה את צדקיהו, כתשעה חודשים מיום פטירתו ופטי מגיע מירושלים הנצורה להודיענו על נפילתו של אירי. חרף כאבה הנוקב מתגלה אמא במלוא חוסנה, "צריך להמשיך", אומרת היא לחברותיה הנדהמות שלא ידעו כיצד לנחמה עת שהגיעה לישיבת ההנהלה בויצ"ו תל-אביב - כשבועיים לאחר מכן. והיא ממשיכה לפעול, בויצ"ו ובוועד למען החייל.

ב-1950 מתבקשת אמא על ידי הנהגת ויצ"ו העולמית לצאת לשליחות בארגנטינה, שהייתה לאחד הפרקים היפים בכברת דרכה. היא סובבת בקהילות היהודים בערי ארגנטינה ובסניפי ויצ"ו ובין השאר מספרת בידיש למאזיניה על שורשיה בפתח-תקווה. לאורך כל ימיה התגדרה בהיותה בת למשפחת ראשונים. השנים חולפות, אמא מפנה את מקומה כיו"ר המחלקה להכשרת האישה לאחר כשלושים שנה, ברם ממשיכה לפעול בהנהלת הסניף ומוענקת לה חברות כבוד בהנהגת ויצ"ו. אף את תפקידה בוועד למען החייל מעבירה היא לצעירה ממנה.

אמת, בארבע שנותיה האחרונות לא היטיב עמה גורלה ויחדיו ידענו ימים קשים, אך יותר משסבלה מחמת תשישותה הגופנית, דאבה על שכך עלה לה בזיקנתה, ותחושת האין אונים ותלותה בו ככל שנגזר ממצבה, כרסמו בה נוראות. עתים לא עמד לה חוסנה האדיר וכך לפרקים ראיתה בוכייה, אך כלל לא התלוננה, ומשנשאלת הייתה לשלומה, הפטירה לפרקים במעין הומור שחוט של תוגה שזור בו "אני אלטע זאכן". דומה שיותר מכל ניקרה בה השאלה מדוע? אף שמעולם לא היה זה מנוהגה לדבר

במושגים של "מגיע ולא מגיע", שכה זרים היו לרוחה, הרי שפעם פעמיים שמעתיה אומרת במר לבה, שבאמת לא מגיע לה כך, שהרי כל ימיה עשתה אך טוב עם הבריות, רק מעשים טובים - "מה חטאי ומה פשעי" שאלה. בהיותה כבת 80 נופלת אמא במטבחה ושוברת את שורש פרק הירך ברגלה השמאלית. אף שהתאוששה קמעה ושבה להלך, דומה שמכאן החלה לקמול. זכתה אמא ונפטרה בביתה ובמיטתה. שכובה על גבה, מבטה אל על, מתוחה ולא מעוותת - מצאתיה בבוקרו של יום, משל כשם שחייתה בכבוד - אף מתה כך.

קבריהם הסמוכים של חיה וצדקיהו הרכבי בבית העלמין בתל-אביב, רחוב טרומפלדור

הכתובת על המצבה:

צדקיהו הרכבי
שופט בישראל

הכתובת על המצבה:

חיה הרכבי לבית שטמפר
פתח-תקוה
י"ח חשוון תרנ"ט
תל-אביב
כ"ד שבט תשמ"ו

לזכר חיה הרכבי

סימה ציזלינג

מתוך "במת האישה" - ביטאון ויצ"ו ישראל, אפריל 1986

אני זוכרת את חיה מימי הילדות הרחוקים והטובים. עוד בזמן הגירוש מתל-אביב בימי התורכים, הייתה חיה בחורה צעירה וכבר אז ראו את התכונות הטובות שלה. בפתח-תקווה, עיר בה נולדה, הכירו את תכונותיה המיוחדות: אהבת אדם והרצון לפעול למענו.

אני זוכרת אותה דואגת לחולים בקדחת ולנצרכים והבודדים, אני זוכרת את חיה נשואה לבעלה צדקיהו הרכבי ז"ל שהיה שופט בישראל כשמיטב החברה התל-אביבית: סופרים ואומנים, נפגשים בימי שבת בביתה לשיחת רעים ולקידוש ולטשולנט המפורסם שלה.

אני זוכרת את הבית שהיה מן הראשונים שעל קירותיו תלו תמונות אומנים ידועי שם והיה מרוהט ברהיטים בעלי סגנון וספרייה עשירה.

אני זוכרת את חיה כשהיא טורחת לבקר את השבויים ואת החולים שהיו במחנות, כי רק היא יכלה לבקר במחנה הבריטי שחנה בסביבות תל-אביב.

אני זוכרת את חיה כשנתבשרה על נפילת בנה אירי במלחמת השחרור והעצמאות. אני זוכרת את בנה הבכור יהושפט כשבא לבשר לה את הבשורה הנוראה ואני באתי אחריו לנחמה, ואז התחילה חיה להיות חיה הרכבי של ויצ"ו ושל הוועד למען החייל. בחייה הפרטיים חל שינוי ניכר. היא התמסרה בכל לבה לשתי המשימות: דאגה לנשים זקוקות ולחיילים החדשים והצעירים.

הוועד למען החייל העריך מאוד את עבודתה ובויצ"ו היא הופכת למנהיגה שנאה דורשת ונאה מקיימת. לא היה גבול למסירותה ולתרומתה למען הכשרת האישה והמשפחה לחיים בארץ.

בסוף, ימיה היו עצובים. הבדידות הייתה קשה ויבורך בנה נועם על הטיפול שנתן לאמו בשנותיה האחרונות. כנראה ירש ממנה את המסירות וטוב הלב.

יהי זיכרה ברוך!

5. לזכרה של רוחמה

רוחמה

שנתיים לאחר פטירתה של אמא-רוחמה, הוציא לאור אבא - יצחק רוכל - חוברת מיוחדת לזכרה. שלחנו אותה בזמנו למרבית בני המשפחה. בקובץ זה נסתפק בכמה תמונות ובדברי ההספד שנשאה לזכרה גולדה מאיר, שהיתה שכנתנו, דלת ליד דלת, במעונות עובדים ח' בתל-אביב. הכין לדפוס - אלדד, הבן הבכור של רוחמה.

רוחמה שטמפר

יצחק רוכל

יצחק רוכל ורוחמה שטמפר נפגשו והכירו בפתח-תקוה ב-1921. אמא - בת מושבה מיוחסת, ואבא - חלוץ וחבר ב"גדוד העבודה" בפלוגת ראס-אל-עין (ראש העין). אמא סיימה לימודיה בסמינר לוינסקי ביפו כגנת ונשלחה לסלוניקי, ביוון, לקהילה היהודית. הם נפגשו מחדש בחיפה ב-1925 ונישאו. בנו ביתם בשכונה החדשה נוה-שאנן על הכרמל. ב-1936 עברו לתל-אביב - אבא לעבודה במרכז קופת חולים ואמא הייתה פעילה בארגון אמהות עובדות ובענייני ציבור נוספים.

חברים כל החיים, פתח-תקוה
דבורה נוביק, רוחמה שטמפר, חיים איכילוב

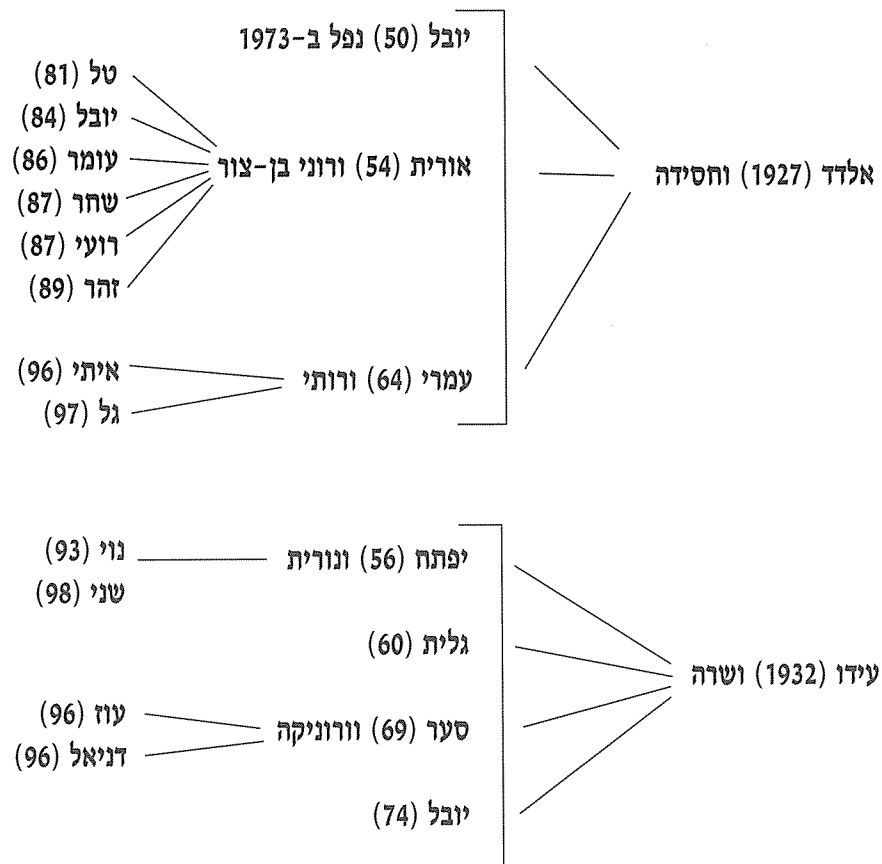

רוחמה וחיה אחותה
בפתח-תקוה

עם חברות בסמינר לוינסקי ביפו

רוחמה (1901) ויצחק רוכל

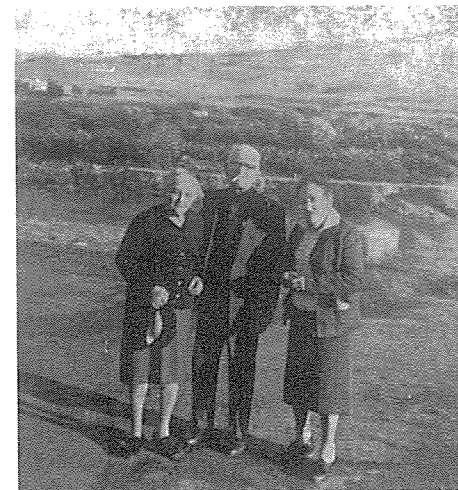
בחוג ידידים בסלוניקי
אמא שהתה בסלוניקי בשנים 1921-1923 יחד
עם חברתה מהסמינר - דבורה קרסנוב

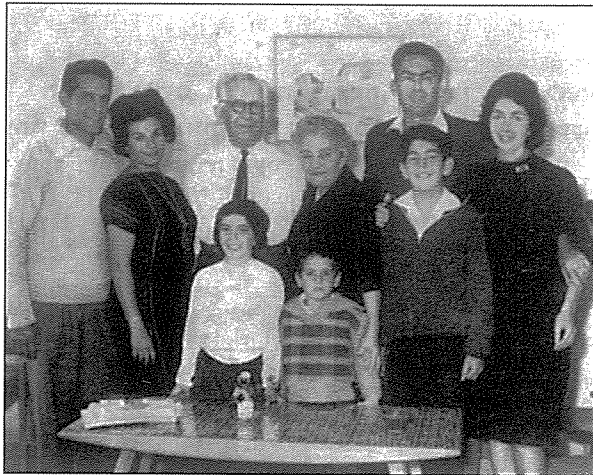
רוחמה עם הבנים אלדד ועידו

הבית בנוה-שאנן

בטיול האחרון ברמת הגולן

בחוג המשפחה בבית רוחמה ויצחק בת"א. במרכז רוחמה
ויצחק, לפניהם הנכדים יפתח ואורית
מימין: חסידה ואלדד עם בנם יובל, משמאל - שרה ועידו

לאחר מלחמת ששת הימים ערכנו טיולים נרחבים בירושלים, יהודה ושומרון וכן ברמת הגולן. רוחמה גילתה עניין רב והתלהבות למראה חבלי ארץ ישראל שנכבשו ושוחזרו.

האִתָּה הוא הקִּץ?
רחל

האִתָּה הוא הקִּץ? עוד צָלוּל הַמְּרֻחָב,
עֲרֵפְלֵי הַחַיִּים רוֹמְזִים מְרֻחֹק,
עוד השֶׁחַק תִּכַּל וְהַדָּשָׁא יִרֶק,
טָרָם סָתוּ.

אֶקְבֵּל אֶת הַדִּין. אִין תִּלְוֶנָה בְּלִבִּי.
הוּ אָדְמוּ שְׁקִיעוֹתַי וְטָהַר שְׁחָרֵי,
וּפְרָחִים חִיכּוּ בְּצִדֵי נְתִיבֵי
בְּעֵבְרֵי.

ליד קבר רחל בכנרת

אמא אהבה והעריכה את המשוררת רחל והתרפקה על שיריה. צילום של אמא על קברה של רחל בכנרת, והשיר המסיים את החוברת "לזכרה של רוחמה".

דברי הספד של גולדה מאיר

על רוחמה שאיננה

נאמר כבר: "המספיד את חברו, מספיד חלק מחייו הוא." בטבע הדברים אין איש חי בבדידות מוחלטת, סביבו אנשים, חברים, יותר קרובים ופחות קרובים, ואין אדם בא להספיד איש שלא היה לו אתו קשר כן ואמיתי בחייו.

הכרתי את רוחמה כאשר נכנסתי לגור במעונות עובדים ח' וגרנו דלת על יד דלת תקופה של 10 או 12 שנים, התקופה הסוערת במדינה ובעם. שני הבנים של רוחמה ויצחק וכן גם בני ובתי, עדיין קטנים היו, וגדלו יחד אלה על יד אלה. יחד הלכו לבית-ספר, מחליפים היו דברים ביניהם מתוך שתי המרפסות הסמוכות זו לזו. ואם מדובר על שכנות טובה - הרי ידעה רוחמה את הסוד, מתוך שקט טבעי, כיצד להיות שכנה טובה, ולשמור על הגבול לא להיכנס לרשות היחיד, ואני הרגשתי את זה היטב. לא היה דבר שהיא יכלה לעזור ולא עזרה, מבלי לחכות לבקשה, מתוך חוש טבעי הבינה לעשות את הדבר הנכון ברגע הנכון.

והיה זה בית מלא תרבות, אבל איך להגיד זאת? לא תרבות הצועקת לקראתך עם כניסתך לבית, אלא תרבות שקטה, כשם שרוחמה היתה שקטה, וכשם שיצחק, ייבדל לחיים ארוכים, הוא שקט וכן גם הבנים. עם כל השובבות שלהם ביחוד של הבן הצעיר - עידו - הם היו שקטים והבינו לא להפריע לאיש ולא לגרום קושי למישהו. בית מיוחד במינו, משפחה מיוחדת במינה.

בשבילי היתה רוחמה דוגמא חיה של פרק בהיסטוריה של היישוב. ראיתי בה חולייה מקשרת של שני דברים, אולי האלמנטים היסודיים של עצמאותנו. שטמפר בפתח-תקוה, עם כל מה שהשם הזה אומר, עם כל מה שהתקופה ההיא אומרות - מצד אחד, ותנועת העבודה - מצד שני. ברוחמה ראיתי את המחשת הקשר. לא ראיתי בה ילידת המושבה פ"ת שניתקה את הקשר עם סביבתה ועברה למחנה אחר - אלא הצליחה לשמור על כל החיוני והיסודי והטוב שהיה בבית אבא ובמושבה, וכאילו בדרך הטבע קשרה מורשת זאת עם תנועת העבודה, אליה נצמדה בשלמות, בלי היסוס, ולא היתה חצויה בין זה לזה. עקרונות תנועת העבודה הם שהינחו אותה בחייה; וגם בתחום זה, כמו בחייה התרבותיים, נעשו הדברים על ידה בשקט, בלי התפארות, מבלי לזרוק "הנה אני עושה זאת, ועושה זאת", אלא זה מובן מאליו שכך צריכים הדברים להיות וזוהי דרכה בחיים. שלמות היתה בחייה, אחרת - כאילו אי אפשר כלל. כזאת היתה רוחמה.

אני זוכרת ערבים, גשם, קור, הייתי פוגשת אותה על המדרגות: "רוחמה, לאן את הולכת?" היא הולכת לחוג שלה, לחוג שבאחת השכונות. והיתה מספרת לי רבות לא על מה שהיא שוחחה עם האנשים האלה, לא מה שהיא קראה לפניהם, לא מה

שהיא סיפרה להם, אלא על מה שהיא שמעה מהם, על בעיותיהם, על חינוך הילדים, על קשיי פרנסה וקשיי הסתגלות. הייתי אומרת, שהיו פה כעין חילופי השכלה: היא הביאה להם מעיינות של ידיעה וקיבלה מהם חוויות מחייהם הם. פעמים הייתי חושבת לעצמי: הנה דוגמא אידיאלית של מיזוג גלויות, כאשר נותנים ולוקחים בעת ובעונה אחת.

עברו עלינו אז שנים לא שקטות, יחד ישבנו במיקלטים מפני הפצצות איטלקיות, הרעשה מן הים, ורוחמה היתה יודעת תמיד לסדר שבמיקלט לא יחסר חלילה דבר, לא לילדים ולא למבוגרים. זוכרת אני ויכוח סוער במיקלט ובענייני המיקלט. החזית של מעונות העובדים שברחוב הירקון היתה פונה לצד הים, מולנו היתה שכונת פועלים ג', להם לא היו מיקלטים, ומובן הדבר שבעת הפצצה היו רצים משכונת ג' למיקלטים שלנו. אך במעונות ח' היה מיקלט אחד בלבד לכל 12 משפחות והיה שם די צפוף. ונמצא בשעה הקריטית מי שאמר: "אי אפשר לקבל אנשים מהחוץ, יהיה מחנק, מי יודע כמה זמן נצטרך לשבת במיקלט הזה, יש ילדים קטנים, אין די אויר". זוכרת אני הזדעזעותה של רוחמה מעצם המחשבה הזאת, כאשר אנשים אלה נתונים בסכנה מיידית, הם וילדיהם. איך אפשר לסגור דלת של מיקלט? והיתה זו תגובה כל כך טבעית מצדה, ושמחתי שזו היתה גם תגובת רוב יושבי המיקלט.

יחד ראינו כאשר לקחו את דוד הכהן מהגוזזטרה שלו ממולנו באותה השבת השחורה. יחד הסתכלנו בים כאשר היתה מגיעה ידיעה שאניה עומדת לבוא, אני מעפילים. יחד שמחנו והתפארנו כיצד עטו כל הדיירים על אניה אחת ותוך רגעים ספורים לא נשאר כל סימן שבאו עולים בלתי ליגאליים. קיבלו אותם בזרועות פתוחות אל תוך הדירות של המעונות, והיו גם מקרים שהמעפילים נשארו שם זמן רב, והאנשים ראו

בזה דבר מובן מאליו, ורוחמה היתה הרוח החיה בכל האירועים האלה.

באותם הימים, 1946-1947, כאשר הייתי בסוכנות והתקופה היתה כלל לא פשוטה, אינני זוכרת שרוחמה או יצחק רצו אי פעם לשמוע מפי סודות, וזה למרות ההרגשה שהם חיו באינטנסיביות את ההתרחשויות של אותה תקופה. אנשים מסוגה של רוחמה הם ערובה לכל דבר טוב ויסודי בחיינו, עושים כל דבר שנחוץ בזמן הנחוץ. עושים בלב שלם ובצניעות, ועושים את זה לא כמילוי חובה, אלא מתוך אהבת הבריות, אהבת המדינה, אהבת כל שעל של הארץ, ועושים זאת בפשטות.

לצערי הרב, לא לעתים קרובות נפגשנו בשנים האחרונות, ידעתי שבריאותה איננה איתנה. מתוך שעסוקה הייתי מאד ניתק לפעמים הקשר, קשר עם אדם שבכל נימי הנפש רציתי להפגש אתו. וכך קרה שלא היינו עוד קרובים כל כך, כמו בתקופת השכנות הטובה. לא תמיד היינו מדברים על דברים העומדים ברומו של עולם, דיברנו גם על ענייני בית וגם על ילדים, באותה הנעימות, באותה הפשטות, באותה הרוח הטובה.

אני יודעת שליצחק ולבנים אין להגיד דברי נחמה, אין הם עוזרים. אך גם רבים רבים מאתנו מרגישים וירגישו את העדרה ויש קצת חלל בנשמה שרוחמה איננה אתנו עוד.

6. בנימין שטמפר

אבינו מורנו ר' בנימין בן מנחם יהודה שטמפר ז"ל
(מתוך דברים שנכתבו לזכרו על ידי מר אברהם בר אוריין, "הצופה", ב' ניסן)

בספר "פתח-תקווה" הראשון, שיצא לפני שנים רבות על ידי המועצה המקומית של פתח-תקווה, בפרק המתאר את התנפלות הערבים על פתח-תקווה ביום כ"ז בניסן תרפ"א, מופיעה תמונתו של ילד בן ארבעה-עשר, בנימין שטמפר שמו, שאץ למקום הקרב להגיש כדורים ללוחמים, ובזה הביא לניצחון היהודים על הפורעים - על אף נפילתם של חמישה גיבורים בקרב.

בנימין שטמפר

בנימין שטמפר ז"ל, מראשוני ילידי פתח-תקווה, גדל במושבה זו, ולעיניו גדלה זו והפכה עיר. הוא הקים בה משפחה, נשא אישה ירושלמית, שרה לבית פיינשטיין, ילידת העיר העתיקה ונולדו להם שלושה ילדים - בן ושתי בנות, שחונכו חינוך דתי-לאומי.

הבן אליהו הי"ד, היה חבר יחידות הנוער הדתיות, ובמלחמת תש"ח נפל בדרך לכיבוש אילת, ועוד לא מלאו לו י"ח שנים!

את אהבתם ומרצם השקיעו בחינוך בנותיהם וזכו להובילם לחופה ולראות בהקמת שתי משפחות דתיות, טובים לאלוקים ולבני אדם.

עם יציאתו לגימלאות לפני שנתיים מצא לו עיסוק חדש, של הקלטת זיכרונות מימיה הראשונים של אם המושבות. פעמים אחדות הופיע בפני תלמידי בתי ספר, לספר

קברם של רוחמה רוכל ויצחק רוכל
בבית העלמין סגולה בפתח-תקווה

הכתובת על המצבה:

יקירינו

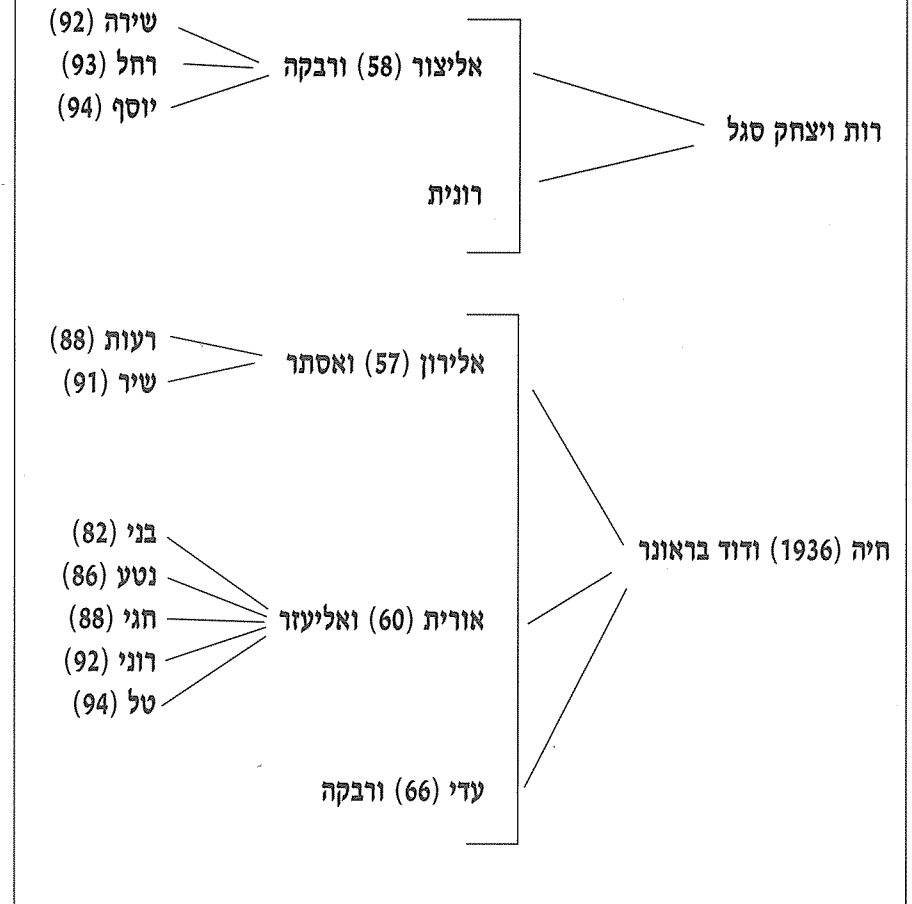
יצחק רוכל
בן ר' יהושע
נולד בקרמניץ רוסיה
עלה בתרפ"א
כ"ג אייר תרנ"ו
א' אדר ב' תשמ"ו

רוחמה רוכל
בת ר' מנחם-יהודה שטמפר
נולדה בפתח-תקווה
ז' סיון תרס"א
י"ב טבת תשכ"ח

ת.נ.צ.ב.ה.

בנימין ושרה שטמפר

אליהו (1926) - נפל ב-48

להם על הפלא של יצירת מושבה עברית ועל הצעדים הראשונים לתקומת ישראל. שיחה או שתיים משלו אף הוקלטו ושודרו ב"קול ישראל", וכן פורסמו בעיתון עיריית פתח-תקווה. היה זה רצונו של אבינו מורנו, ר' בנימין שטמפר ז"ל, להחדיר את תודעת האהבה לעיר ולמולדת, בקרב אלה שלא זכו לחיות את ימי הבראשית של תחיית ישראל בארצו.

מוותיקי וראשוני פתח-תקווה היה, שלא אגר נכסים ולא צבר רכוש. כל שנותיו עבד עבודה פיסית קשה: קודם בפרדסים ובשנים שלאחר מכן בעבודות ציבוריות - סלילת כבישים ובניית גשרים - בתקופת המנדט, ובמע"ץ לאחר קום המדינה. יהי זכרו ברוך ותהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

קבריהם של בנימין שטמפר ושרה שטמפר בבית העלמין סגולה בפתח-תקוה הכתובת על המצבות:

פ"נ

שרה חנה שטמפר
 בת ר' אליעזר פיינשטיין זצ"ל
 אשת חיל ואם מסורה
 יפת הליכות עם נפש אצילה
 מצמינת במסירותה לבני משפחתה
 באהבתה העזה
 לעם לארץ ולתורה
 נפ' ט"ז אלול תשנ"א
 ת.נ.צ.ב.ה.

פ"נ

בעלי אבינו ומכנו היקר
 ר' בנימין שטמפר
 בן ר' מנחם-יהודה ז"ל
 ישר דרך תמים וענו
 רודף שלום וגומל חסדים
 בן למיסדי פ"ת ומגיניה
 פעל רבות למען תקומת המדינה
 יהא זכרו ברוך לעד
 נפ' כ"ב אדר ב' תשל"ג
 בגיל ס"ז לחייו
 ת.נ.צ.ב.ה.

יהושע מצטיין בלימודיו, בעיקר בהנדסה ובמתמטיקה. הוא נאלץ להפסיק לימודיו בשל מצוקה כלכלית ומתקבל כשוליה במסגרייה של בית החרושת "שמן" שבחיפה. את לימודיו בטכניון הוא ממשיך בערבים, ובנוסף הוא ממייסדי "הנוער העובד", פעיל ב"הגנה" ועובד בלילות ב"תע"ש" (ייצור כלי נשק להגנה).

יהושע ומלה ששה-הלוי

מלה ששה-הלוי לבית זילברמן

במאורעות תרפ"ט, 1929 הוא משתתף בהגנת חיפה, כשלידמונים שיצר היה חלק נכבד בהדיפת הפורעים במדרגות מילר, שבהדר-הכרמל. הוא ממייסדי "הבחרות הסוציאליסטית" ופעיליה בכל מערכות היישוב.

בשנת 1935 נשלח מטעם הנהלת "שמן" להשתלמות בבלגיה וגרמניה, חזר לארץ עם רעייתו שהכיר בווינה ובנה ביתו בקרית חיים, בשכונת פועלים על חולות מפרץ חיפה.

הוא מתקדם בידע המקצועי והופך למקור סמכות במסגרייה ובייצור הצבאי שנעשה בהיחבא. זוכה לאות הוקרה ממנהלי המפעל תנ"ך ואקדח.

פרק ה: לזכר הנופלים

הטובים נופלים ראשונה - כך נחרט בתולדותינו.

דור האבות המייסדים, בוני פתח-תקווה, סבל תלאות, מחסור, מחלות, בדידות ותנאי מצוקה.

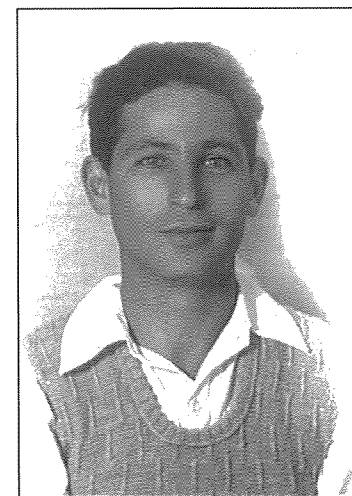
הדורות הבאים נאלצו להמשיך במלחמת הקיום בארץ.

במלחמות ישראל החל ממלחמת העצמאות וכלה במלחמת יום הכיפורים נפלו ארבעה מבני משפחתנו: יהושע ששה, מאיר הרכבי, אליהו שטמפר ויובל אבידר. לזכרם אנו מקדישים דפי זיכרון אלה:

1. יהושע ששה-הלוי

בנם הבכור של יצחק וחנה ששה-הלוי-שטמפר
מתוך ספר "בני קרית-חיים"

נולד בשנת 1909 בפתח-תקווה. בילדותו חווה את שנות הסבל של מלחמת העולם הראשונה. בתום המלחמה עברה המשפחה לעכו, בניסיון להתבסס בחווה חקלאית, בשנת 1921 עוברת המשפחה לשכונה הנבנת: הדר-הכרמל שבחיפה.

יהושע ששה

עם פרוץ מלחמת השחרור מגויס לפל"ים ועוסק בפריקת נשק מספינות שהגיעו לחופי הקריה. למרות היותו אב לשני ילדים הוא משתתף בפעולות רבות ומסוכנות שהיו בגליל המערבי, אחראי לנשיאת והפעלת המקלע של המחלקה. הוא יוצא עם מחלקתו לחסום הדרך לכנופיות קאוקג'י ובהיותם על גבעה ליד הכפר מע'ר, הם מוקפים על ידי מאות ערבים. לאחר קרב נואש נופלים כולם, כאשר יהושע נמצא לופת בידיו את המקלע שלו שכל הכדורים בו אזלו.

קברו של יהושע ששה-הלוי בחלקה הצבאית בבית העלמין חוף הכרמל בחיפה

הכתובת על המצבה:

יהושע ששה-הלוי
בן חנה ויצחק
נולד בפתח-תקוה
נפל בקרב בתרשיחא
י"ז תמוז תש"ח
בן 38 בנפלו
ת.נ.צ.ב.ה.

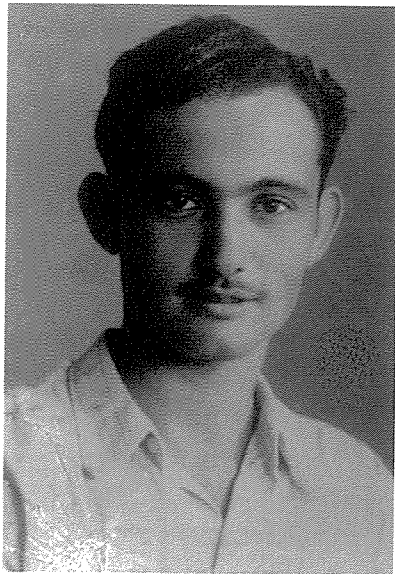
2. אליהו שטמפר

בנם בכורם של בנימין ושרה שטמפר

מתוך "פרשיות חייהם ומותם של הנופלים במלחמת הקוממיות" - תשט"ז

נולד ב-1931 בפתח-תקווה. הצטיין בלימודיו בביה"ס העממי "נצח ישראל", ואחר כך בתיכון "נצח ישורון".
תאב השכלה ודעת, הירבה לקרוא ולהעמיק בספרים, חבר תנועת "בני עקיבא", מדריך מסור ונאמן.

בן 14 מצטרף לגדנ"ע, נשלח לקורס מפקדים ומתמנה למפקד מחלקה במסגרת זאת. חניכיו אהבוהו וכיבדו אותו כאחת.

אליהו שטמפר

בהיותו בן 16 וחצי, יומיים לאחר שסיים את עבודת הגמר שלו בתיכון, סוגיה מן הגמרא - התגייס לשרות הצבאי והשתתף בקרבות משמר העמק, עמק הירדן, מבצע "חירם" לשחרור הגליל.
בקרב ליד יודפת נפצע ברגלו.

בגיל 17 נשלח לקורס מפקדים קרביים, ולאחר סיום הקורס עובר לפלוגת פשיטה בדרגת סמל פלוגתי כאשר הוא משמש לפקודיו דוגמא לאומץ לב ולמסירות הנפש. ב-17.12.1948 בקרב על משלט חורבת מעין (בדרום), בניסיון לכבוש אותו מידי המצרים עלה הגי'פ שעליו פקד על מוקש, וכול החיילים שהיו בגי'פ נהרגו. אליהו נקבר בקיבוץ גבולות, וב-11.8.1949 הועבר לקבורה בנחלת יצחק. בן 17 היה בנופלו. הסתדרות "בני עקיבא" ייסדה ספרייה לזכרו.

קברו של אליהו שטמפפר בחלקה הצבאית בבית העלמין בנחלת-יצחק, בתל-אביב

הכתובת על המצבה:

רבי"ט אליהו שטמפפר
בן שרה ובנימין
נולד בפתח-תקוה
נפל בקרב ע"י גבולות
ט"ז כסלו תשי"ט
בן 18 בנפלו
ת.נ.צ.ב.ה.

**3. מאיר (אירי) הרכבי
בנם של צדקיהו וחיה שטמפפר
כתב נועם הרכבי, אחיו הצעיר של אירי**

אירי נולד בתל-אביב בי"ז כסלו תרפ"ח 12.12.1927 וחיוו תמו בכ"ד אייר תש"ח 1.6.1948.

אירי נפגע בניסיון חוזר של כוח מהגדוד הרביעי של הפלמ"ח - חטיבת הראל, לכבוש את מיתחם הראדר בסמוך למעלה החמישה וקרית ענבים. נוכח האש העזה של חיילי הלגיון - כשלה מתקפה זו כקודמתה ובנסיגתם נשאו חבריו את אירי, ואזי הוא נפגע שנית. הניסיון להצילו עלה בתוהו, והוא נפטר במשטרת אבו-גוש, שהייתה בית חולים שדה. הוא נטמן בקרית ענבים בקרבת רבים וטובים מרעיו הלוחמים מהגדוד הרביעי, הוא גדוד הפורצים, אחר מותו הוענקה לו דרגת סגן.

בילדותי, בעת שנשאלתי לגילי, הייתי משיב שאני בן ארבע, אבל רוצה להיות בן תשע וחצי שכן זה היה גילו של אירי. הגם שרציתי להיות "גדול", הרי שאירי כשלעצמו היה בעבורי עולם ומלואו.

אירי קרא המון, ושקד בילדותו גם על כל ספרי ההרפתקאות שראו אור בעברית באותם הימים, ואף נתברך בדימיון מופלג. זכורני שהיה מפטמני במיני סיפורים על שדים ורוחות, מכשפות, אינדיאנים ושוודי ימים, ומשהיה מבעיתני כדבעי סוכך עליי בידיו, מחבקני ומרגיע אותי. לשונו הייתה עשירה ומליצית, וגם עת שהיה מכהה בי, היה דרך משל מאיים שתכף, תכף יטלטלני "טלטלת גבר", או שיחבוט בי "עד שאומר חטאתי..."

ילד נאה היה, ועיניו היו שחורות כשל הסבא ר' מאיר הרכבי שעל שמו קורא, "עיניים קורנות בחיוכן הנאצל שבו שבה לב כל יודעיו - קטנים כגדולים" כך כתבה אמא ברשימותיה.

ילד טוב היה ולבו רוגש, ואף שלא היה בילדותו מהחרוצים שבכיתה, הרי שמורותיו ומוריו לא עמדו בפני קסמו וכולם אהבוהו. ילד שובב היה, אך נבון וער למתרחש סביבו. בהיותו כבן שבע ואנו בבת גלים, לאחר ששמע בבית הספר שיהודים נטבחו על ידי פורעים בתל-אביב-יפו עשה מעשה, יצא את בית ספרו והשאיר מתחת לסף ביתנו פתק שבו נכתב לאמור (השיבושים במקור): "אמא ואבא היקרים, אני ברחתי אל תצתארו אשוב אביתה או אמות ברעב ובצמא, באתי לגלות לאן אני בורח (וכאן צייר חץ לכיוון) - לאלחם בערבים, בנכם מאיר".

"שעות מספר נדד על חוף ימה של בת גלים, חיפש את האויב - מוכן לעמוד בפרץ, ובסופו של דבר חזר מבויש הביתה" - כתבה אמא ברשימותיה.

אמיץ לב היה משחר נעוריו ובשל תעוזתו כיבדוהו כל יודעיו לרבות חבריו ל"שכונה" שברחוב ביל"ו שבתל-אביב, אליה עברנו ב-1936. אירי הנהיגם במיני תעלולים ומשובות ילדות ואף הובילם לקרב ב"מלחמות" שכונה בשכונה, חמוש ב"רוגטקה", שהיה ממש מומחה בהתקנתה.

זכורני שחודשים ספורים בטרם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ההורים, אירי ואנוכי בחופשה ביוגוסלביה, שוהים באזור נופש הררי מוקף חורשות עבותות, ואירי כבן אחת עשרה וחצי משוטט בגפו באזור - מחפש הרפתקאות ומיצר על שלא פגש בדובים ובזאבים. ההורים לא כיהו בו בשל "מסעותיו" שכן סמכו עליו, ברם בדיעבד, תמהני כיצד ידע לנווט דרכו בסביבה זרה ולא הלך לנו "לאיבוד" בנבכי החורשות. אירי, חיבה רבה נבעה ממנו לטבע ולחי, ונפשו יצאה לשדה ולניר. לימים מחליט שייעודו בחקלאות, ובעידודם של ההורים עובר ללמוד בבית הספר החקלאי בפרדס חנה שבסופו של דבר לא היה מספיק חקלאי לטעמו, ולאחר שנתיים ב-1944 עוקר ל"כדורי". הגם שהלימודים שם התאפיינו אזי בצביונם המיוחד, והיה זה בגדר "סטטוס" להיות "כדוריסט" באותם ימים. אירי היה מאושר ושקד על לימודי החקלאות ובטח בכך, שממש ייצא חקלאי טוב וזה היה העיקר מבחינתו.

בספטמבר 1946, בתום לימודיו בכדורי - מתגייס אירי לפלמ"ח. את תקופת "צנחנותו" עבר בקיבוץ גבעת השלושה ולימים הועבר לקיבוץ מעלה החמישה. דומה שבפלמ"ח מצא את עולמו והוא ממש פרח שם. עבודתו במשק בחקלאות הייתה עבורו כעין השלמה ללימודיו, והאימונים והמסעות חישלוהו. אירי היה אהוד על חבריו ומפקדיו כאחד. במעלה החמישה ידעה כל גננת ומטפלת שבזמן שמחסנים את הפעוטות או שצריך לעשות זריקה למי מהם, יש לקרוא לאיריק מ"התורכים" (כך קראו למחלקת הפלמ"ח במשק מחשש עינא-בישא, דהיינו האנגלים) והוא ידע כיצד להרגיע את הזאטוטים הבוכיים. אירי אהב ילדים ושבה את לבם במשובותיו ובין לבין הוא רוכש ידע בטיפול ואילוף "יוני-דואר", אמצעי קשר רב חשיבות באותם ימים. לאחר מכן, בעיצומם של הקרבות על הדרך לירושלים, הייתה זו אחת מיונותיו שהודות לה ניצלה מחלקה שנותקה באחד המשלטים שב"קסטל" ולאושרו לא היה קץ. ממעלה החמישה נשלח לקורס מכ"ם. היה זה בתחילתה של מלחמת העצמאות. בסיום הקורס קיבל חופשה בת יומיים. ברשימותיה כתבה אמא: "...בחיכוך החביב נפרד ממני. אמא, יהיה טוב, אמר, ונעלם ואני לא ידעתי כי לא אוסיף ראות פניו."

אירי הועבר עם כיתתו לסדום, ולאחר עת קצרה הוחזר לקרית ענבים. משם יצא

ללחימה על הדרך לירושלים לקרב בסן-סימון שבו גילה אומץ רב ותושייה, לכיבוש קטמון והר-ציון, לניסיון הפריצה לרובע היהודי בעיר העתיקה ולבסוף למתקפה על מיתחם הראדאר. כתשעה חודשים לאחר פטירת אבינו - מאבדים אנו גם את אירי.

קברו של מאיר (אירי) הרכבי בבית הקברות הצבאי בקרית-ענבים

הכתובת על המצבה:

סגן מאיר (אירי) הרכבי
בן חיה וצדקיהו
נולד בתל-אביב
נפל בקרב על הראדאר
כ"ד אייר תשי"ח
בן 20 בנפלו
ת.נ.צ.ב.ה.

4. יובל אבידר

בנם הבכור של חסידה ואלדד

כתבו: ההורים, אחותו אורית ואחיו עמרי

יובל בכורנו נולד בקיבוץ יפתח, בהרי נפתלי אשר בגליל העליון כבן ראשון של הקיבוץ בט"ו טבת תשי"א 24.12.1950. שלוש שנותיו הראשונות עברו עליו במשק צעיר ותוסס, אשר נוסד על ידי יוצאי פלמ"ח מחטיבת יפתח שאליה השתייכו הוריו. ב-1953 בעקבות הפילוג בתנועה הקיבוצית עבר אתנו לקיבוץ הגושרים בעמק החולה, שם נולדה אחותו אורית.

בשלהי 1957 עבר עם משפחתו לאשקלון לשכונת אפרידר, כאן חלפו עליו מרבית שנות ילדותו ונעוריו. הוא למד בבית הספר היסודי והתיכון, וסיים לימודיו בהצטיינות במגמה הריאלית. בן 13 היה כשנולד אחיו הצעיר, עמרי.

יובל היה בעל מזג נוח וטוב לב. מילדותו גילה אחריות ובגרות. עזר לאמא, שהייתה גננת ולאחר מכן מורה - בעבודות הבית, "בחינוך" אחותו השובבה ובטיפול באחיו הצעיר. כשאבא היה "בשדה", כאיש צבא הקבע, נהג לקום ראשון ולהכין את ארוחת הבוקר. את שיעוריו היה מכין מדי יום מיד לאחר ארוחת הצהריים, ולאחר מכן התפנה לעיסוקיו המגוונים: פעילות בצופים, איסוף מטבעות עתיקות, שחייה, דיג תת מימי, קליעה למטרה ובראש וראשונה קריאת ספרים.

יובל התייחס בכבוד לסבתות ולסבים שלו והתעניין בסיפור חייהם על ייסוד פתח-תקווה, גדוד העבודה ובניית תל-אביב. היה בעל כושר ביטוי מעולה בעל פה ובכתב. בחור רציני ועם זאת בעל חוש הומור. אהב לשיר שירי מולדת בקולו העמוק והחם. יובל הנער היה יד ימיננו, משענתנו ומקור גאוותנו.

מספרים חבריו:

יובל הוא השותף לספר הטוב, החבר לטיולים בחולות ולאיסוף מטבעות עתיקות, חבר בצופים ושותף לוויכוחים על ערכים נעלים ועל אידיאלים. הרע שעמו שוחים בים ועוסקים בציד תת מימי, השותף לדברי ליצנות ובדיחות, ועם זאת דמות בעלת השפעה מרסנת.

יובל היה מעין אידיאל שאליו רצו כולם להידמות, וזאת בשל תכונותיו: גבוה ונאה, בעל קול עמוק ומשכנע, שקול, מחושב ומצליח בלימודיו, בעל ערכים ואידיאלים, מעמודי התווך של החברה, מעורב בכל פעילות חברתית ומצליח בכל מעשיו. אדם

שלמרות חייו הקצרים הגיע לבגרות ולשלמות. האתגר הנראה לי היום לאחר כל שעברנו, הוא לחנך ולהתחנך בדרך בה התחנך יובל ולאור דמותו.

מדברי מוריו:

קשה לכתוב על יובל, כי כאשר כותבים עליו יש להשתמש בסופרלטיבים, והדבר נשמע מזויף. לגבי יובל הייתה באמת הרגשה של שלמות. הוא תרם משהו לכל אחד שהכירו, כי היה בעל אישיות מיוחדת ומושלמת. ראינו בו אדם העתיד להיות מנהיג העם. בעיקר בצד המוסרי, בכל ההתלבטויות המצפוניות בחברת התלמידים בתיכון, היה זה יובל שפסק. הוא היה מצפון החברה.

יובל התגייס לשירות חובה ב-6.8.1969 ובקיץ 1970 עבר אתנו לבית זית, ליד ירושלים. בצבא הוצב לרצונו בחיל השריון, ועבר את מסלול ההכשרה המקובל כקצין שריון. שירת לאחר מכן, שנתיים ויותר, כמדריך ומפקד בקורס מפקדי טנקים בבית הספר לשריון. הדריך מחזורים רבים של מפקדי טנקים והתקדם עד לתפקיד של מפקד פלוגה. בשנתו האחרונה בצה"ל שירת כקצין קבע.

לקראת שחרורו, נתקבל ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים, בפקולטה למדעי החברה (בקורסים לכלכלה ולפסיכולוגיה), והכין עצמו ללימודיו. בצהרי כיפור, יום פרוץ המלחמה ב-6.10.1973 נקרא למפקדת השריון והוצב לתפקידו האחרון כמפקד פלוגת טנקים, בעוצבת מילואים אשר ירדה לסיני. פקד על פלוגתו במשך ארבע יממות של קרבות בלימה קשים, בגזרה המרכזית, מול איסמעיליה.

נפל בקרב, בצהרי יום ד', ערב סוכות - י"ד בתשרי תשל"ד, 10.10.1973, אל מול תעלת סואץ, כשבעה קילומטר צפונה-מזרחה לגשר פירדאן.

מדברי מפקדו במלחמה:

ההיסוס לגבי המהלך הראשון אופייני הוא בשדה הקרב, אך תמיד ייצא גבר אחד שעושה את הצעד הראשון, ואז כולם נסחפים בעקבותיו, ויובל היה כזה! הוא לא רק עשה את הצעד הראשון, אלא מצא גם זמן להושיט יד ולתת סימן לטנק שהיה מימינו ומשמאלו בנוסף להנחיות שנתן בקשר.

בעצם, יובל גילה רמה גבוהה של קור רוח והבנה, יותר מאשר מצופה ממ"פ. יובל היה המ"פ הראשון של פלוגה כ' במלחמה, ודומני שהיווה דוגמה לאנשיו. השפעתו ניכרה גם בהמשך הפעילות של הפלוגה, כאשר הוא כבר לא היה....

יובל נטמן בבית הקברות הצבאי הארעי במשמר הנגב, ביום ששי 12.10.1973, ולאחר מכן, ב-12.8.1974 ליווינו אותו למנוחת עולמים בבית העלמין הצבאי בהר הרצל, בירושלים.

במקום "קדיש"

בני הטוב, בכורי יובל,

שלא על דעת המקום, ולא על דעת הקהל
זאת לך אומר:

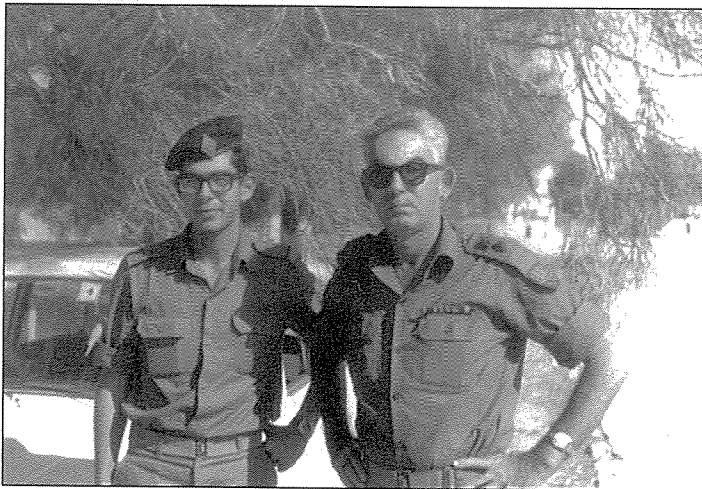
מן הגליל באנו, לארץ יהודה הגענו.
שיבולים גידלנו ובחרב אחזנו.
סלע איתן היינו - סלע המשפחה.

וביום הכיפורים - אתה כפרתנו?
על מה ולמה?
מה חטאת אתה, ומה חטאנו?

עושה שלום במרומיו,
אמן לא אומר עד שלא ישים שלום לארץ,
עלינו ועל כל ישראל.

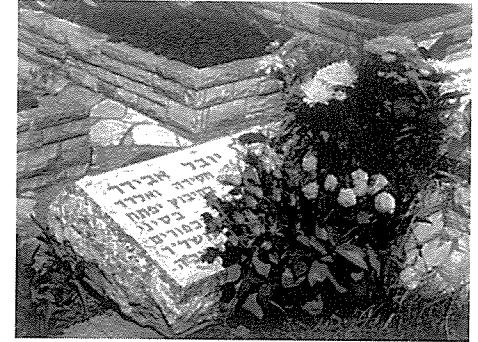
מי יתן מותי תחתיד - בני, יובל.

אבא שלך,
אלדד

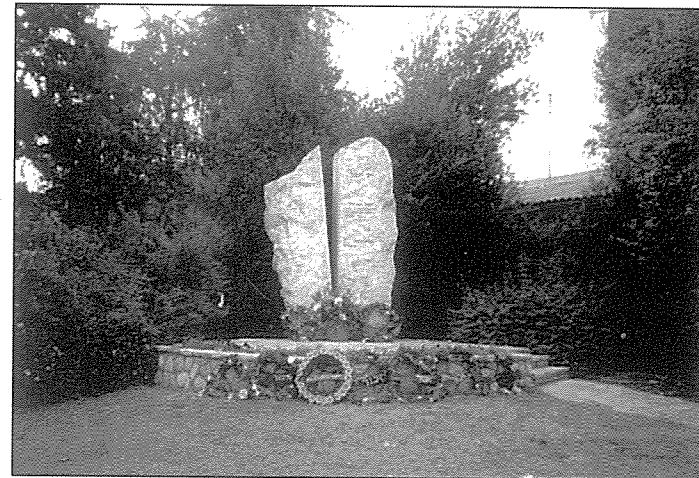

הכתובת על המצבה:

סרן יובל אבידר
בן חסידה ואלדד
נולד בקיבוץ יפתח
נפל בקרב בסיני
במלחמת יום הכפורים
י"ד בתשרי תשל"ד
בן 23 בנפלו
ת.נ.צ.ב.ה.

קברו של יובל אבידר בבית הקברות
הצבאי בהר הרצל בירושלים,
באזור חללי מלחמת יום הכפורים

"יד יובל" - במרכז הכפר בית זית

הכתוב על הסלע שנשבד:

ביום 10.10.73
בן כ"ג בנפלו
יזכור...
לשמו ולזכרו
הצבנו יד

יד יובל
בננו
סרן יובל אבידר הי"ד
נפל בקרב-שריון בסיני
במלחמת יום הכפורים

לבני בכורי

לבני יקירי, בכורי אשר אהבתי - יובל,
 תשעה ירחים בחובי נשאתיך, תשעה ירחים נפלאים.
 שמי גליל וחדוות עלומים הקיפוני סביב בהרים.
 "בן לו היה לי ילד קטן"... מתנגן לו השיר ומרנין,
 וחלום על תלמים ופריחה קם ועולה לבקרים,
 ומים רבים עוד ירוו השדות ונשמע רחשי יובלים.

נתגשמו חלומות ובאזנינו צליל פעמונים,
 ממטרות סובבות והולכות, ניתזים רסיסים.
 ב"קדש" שבולים - ולנו בכור הבכורים,
 "שחור שיער ונבון" כולו פרי הילולים,
 והלב מתרחב ומלא על גדותיו בצלילים.

חלפו השנים וביובלי מתברכים כה רבים.
 "מה אברך ובמה יבורך זה הנער?" תמהו ההורים,
 מאוויי אב ואם נתגשמו בו ובאושר חולפים הימים.
 הבית שוקק ומלא צהלת בני נעורים,
 וגלי הים יהמיו, ירחשו בגוונים מרהיבים.

והיום - תשעה ירחים ועוד ירח - עשרה חודשי ביעותים
 הם באדמה יטמנוך, והיא מלאה רגבים.
 יובלי שלי - תפארתי ונזרי כל הימים,
 הן במו ידי שלחתיך למלחמה ולשפיכות דמים.

ארץ אוכלת יושביה ואמהות עוקדות הבנים,
 הרף, המלאך! הרף!

אמא

למשוררת רחל

שיר של יובל

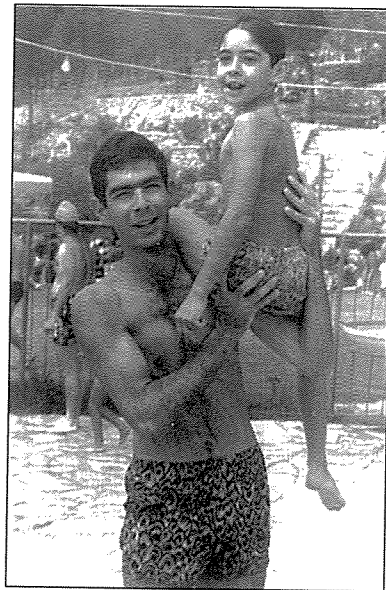
נכתב בתקופת בי"הס התיכון באשקלון

את שרת לך על אביב ועל כינרת
 זימרת לך גם על חורף ועל סתיו
 והיית כמו קונה או כמו מוכרת
 את הרהורי לבך בכל אשר נכתב.

את היית חולה ומיואשת
 חולת האכזבה והמכאוב
 אז איך יכולת ללא עצבי העשת
 לשיר כל כך הרבה ולאהוב?

את שרת רק על עצמך, לא אחרת
 ולפעמים על ידידים וחברים
 אך רק עצים פורחים על חוף כינרת
 השכיחו לילותיך המרים.

נפטרת כה צעירה וכה בוגרת
 ופעמונים הפסיקו צלצולם
 אך גם בעוד מאה דורות - כינרת
 תשמיע את שיריך לעולם.

יובל עם אחיו הצעיר עמרי

אחי, יובל

כתב עמרי - כשהיה בן תשע וחצי בנפול אחיו

יובל היה בשבילי האח הגדול והבוגר, הנבון, השקדן והחזק, זה שאפשר להשוויץ בו.
 בעיניי היה היפה ביותר בעולם.

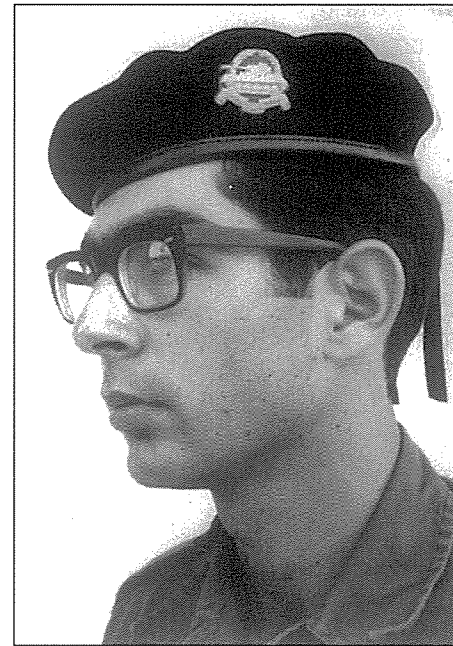
יובל היה זה שתיקן הכל, זה ששיחק אתי בכדור, שחה אתי בבריכה והיה מרכיב אותי
 על הכתפיים שלו. היו לו שני פסים על הכתף (סגן), הוא היה רגוע ומרגיע את כולם.
 באותו יום כיפור, שכב על הספה וקרא ספר, ופתאום צלצל הטלפון והודיעו לנו שגלי

צה"ל משדרים. הוא קפץ מעל הספה, הפעיל את הרדיו, שקנה שבוע קודם... ואחר כך לבש את המדים והצטחצח ואני הלכתי אתו והחזקתי בידו הקרה. אחר כך נכנסתי לאוטו עם יובל, אבא ומתי, עשיתי אתם סיבוב, ירדתי מהאוטו לחצתי את ידו של יובל וכך נפרדתי ממנו בפעם האחרונה. עמדתי על יד אדן החלון, ראיתי את העננים האפורים והרגשתי שיובל לא יחזור. כל הימים דאגתי לו וכשהודיעו לנו שנהרג, סירבתי להאמין, אך לצערי זה קרה.

הציפורים מצייצים
הציפורים עוד מצייצים,
הכוכבים מנצנצים,
הדגים עוד משתעשעים,
והכלבים משחקים.

מה קרה?
יובל, מה קרה?
בפתק כתוב היה:
שראית טנק אויב,
ולו אתה אורב.
ואותך הורג,
ואחר חוגג.
ואותי אתה עזבת,
כך סתם אותי השארת.

(ערב יום העצמאות
4.1975 תשל"ה)

ליובל, אחי
כתבה אורית

20 שנה חלפו, 20 שנה מאז אותו יום נורא, היום שבו נדם קולך, יום שבו עצרת מלכת. נפלת מלוא קומתך, פגוע ראש, מאובק בבגדי הצבא, לתוך טנק הפיקוד. הקרב הכריע אותך, מי היה מאמין!?

יובל, 20 שנה ארוכות כל כך, שבהן סירבנו להשלים, כי אינך עוד אתנו. בתחילה הכל היה עדיין מוחשי. חדרך נשאר כפי שעזבת, ליד מיטתך הספרים האהובים עליך. ניתן היה לחוש בריח גופך שנדף מהבגדים שלבשת. קולך העמוק עוד הדהד באזניי: "אורית, מה קורה? טוב, ניפגש כשכל זה ייגמר." אלו היו המילים שאמרת לי בשיחתנו האחרונה, כשצלצלת אליי לצבא.

אני רואה אותך בחלומותיי: חוזר הביתה בבגדי הצבא. ואני אומרת לך: "יובל, היכן היית? כל כך דאגנו! כולם אמרו שנהרגת, אך אני ידעתי שתחזור." ואז, כשאני מנסה לגעת בך, אתה נעלם.

יובל, מדוע לא שבת? ואתה הרי הבטחת! יש לי כך כל הרבה דברים לשאול אותך ולספר לך. היכן אתה? היכן אמצא אותך?!

אנחנו "שנשארנו" השתנינו. עמרי כבר איננו ילד. הוא הפך לעלם חמודות ונשא אישה. אני הקמתי משפחה ויש לי שישה ילדים, היית מאמין? אחד מהם נושא את שמך. וההורים, שהשנים השאירו בהם עקבות, נשארו חזקים כתמיד, אך פגיעים. לבם שותת, כי בנם הבכור, שהיה כל מה שאפשר לצפות מבן, איננו עוד. אני זוכרת אותך, רציני שכזה, חוזר מבית הספר, אוכל מהר, גוחן על ספרי הלימוד ומכין שיעורים, ואחר כך שוכב לנוח וקורא. היית נתון בעולמך שלך וממשיך לקרוא, ושום רעש בבית לא היה מסיח את דעתך מספרך.

פינתך בחדרנו המשותף באשקלון הייתה תמיד מאורגנת ומסודרת, ואילו אצלי חגג הבלגן. לעתים הייתי מציקה לך ומנסה להוציא אותך משלוותך. ניסיתי לגלות את "סודותיך", ואתה הרחקת אותי בעדינות, אך בתקיפות וגערת בי בקולך הסמכותי: "אורית, זה לא עניינך, כשארצה אספר לך."

יובל, אתה בוודאי זוכר את הבקרים בשבת, כשהיינו קמים מוקדם, יושבים במטבח וזוללים את הממתקים שאמא השאירה לנו, כדי שנהיה שקטים ולא נעיר אותם. אבא היה ישן עד שעות הצהריים, עייף מהשבוע שבו "בילה בשדה". ואנחנו המתנו בקוצר רוח שיתעורר כבר ויבלה אתנו. אבא היה לוקח אותנו לטיולים רגליים בסביבה, או לרחצה בים. ותמיד היינו דנים אתנו על עניינים שברומו של עולם. וכשאבא היה "בשדה", היית אתה משכים קום, מכין את ארוחת הבוקר ומעיר את אמא ואותי.

אני זוכרת כיצד הייתי "נשרכת" אחריך לכל מקום שהלכת, לכל חבר ולכל משחק. ואתה, כאחד שהוטלה עליו משימה לשמור על אחותך הקטנה, לא אמרת מילה.

כשההורים נסעו לראשונה לטייל בחו"ל, "הצלחתי" לשבור את ידי יומיים לפני נסיעתם.

אתה היית "המטפלת המסורה" שדאגה לעמרי בן השלוש ולי. בעצם, די הרגזת אותי בשמירה הצמודה שלך עליי ובדרישותיך. אז מה אם לא נהגתי בדיוק לפי ההנחיות בכתב, שהשאירו ההורים? אך אתה ברצינות תהומית מילאת את הכתוב כלשונו, ולא סטית ימינה או שמאלה.

כשגדלנו היית עבורי דמות נערצת. גבוה, יפה, חכם ומצליח בכל, אבל מרוחק, אחד שאינו בר השגה. אמנם רק שלוש שנים הפרידו בינינו, אך הן היו מרחק אדיר באותו הגיל.

אתה הבוגר, השקול, ואני הילדה הקטנה שלא כל כך מבינה - כך לפחות חשבת. אבל, יובל שלי, כבר אז הבינותי וראיתי את כובד האחריות שהעמסת על עצמך. וזה היה משא כבד מנשוא.

חשתי בעצב ובבדידות שהיית שרוי בהם לעתים והבחנתי בבעיות שהיו עם חברות או עם ההורים. אמא הייתה קרובה אליך והאזינה למצוקות לבך, ואילו אבא היה דמות לחיקוי בשבילך.

תמך ואף דרש:

"אסור להיות חלש!"

ואתה, יובל, עמדת במשימה,

ללא ויכוח וללא מרידה.

בשקט הקשבת לנאמר

וכשהדברים נגדו את דעתך, פשוט היית נאלם.

עמרי ואני, כאשר לא הסכמנו, התווכחנו והרגזנו

אך גם בקול גדול צחקנו.

ואצלך, יובל, היה הכל במידה,

גם הבדיחה הייתה תמיד שנונה וחכמה,

עם הרבה ציניות על העולם

אבל צחוקך היה עצור ולא מושלם.

20 שנה חלפו, שנים שבהן לא היה לנו כוח לשבת ולכתוב את שהיה

כי יש תחושה, שאם כותבים עליך ספר, כאילו הסכמנו ש"הוא היה".

20 שנה שבהן פתחנו את אלבום התמונות, והדמעות זולגות והגרונן נחנק, ואתה שב

ומחייך אלינו כל פעם מחדש.

ואתה, יובל, לא התבגרת,

צעיר לנצח נשארת.

אולי בגלל שהשנים עושות את שלהן, והן אכזריות נורא,

החלטנו להשלים את המלאכה,

כדי שיכירוך צעירי המשפחה.

יובל אחי, ושוב הייתה זו אמא החזקה,

שישבה ימים ולילות,

ועברה על המחברות,

עיינה במכתבים ובשירים

והעלתה אותך שוב לחיים.

אבא ואני רק בכינו כל הימים / בשנה זו היית שוב אתנו

והכל חזר כפי שהיה לפני שנים:

שוב יכולתי לחוש בידך הגדולה, המיוזעת קמעה,

לראות אותך בצעידתך המקפצת וקצת מצחיקה,

לשמוע את הג'יפ הצבאי בבלימה

ואת שריקתך המרנינה.

לראותך, חוזר הביתה, לבוש מדים כשהדרגות על כתפך,

ושוב הייתי גאה בך, כמו אז,

כי יש לי אח, מוצלח כל כך.

מדוע, יובל, מדוע דווקא כשפער השנים בינינו הלך והצטמצם, ואתה כבר התייחסת

אליי כאל עלמה, ושעות שוחחנו, כשאנו יושבים בסלון על הספה, והיית מספר,

ואפילו מתפאר בפניי על הצלחותיך בצבא ובחברה. מדוע דווקא אז כל זה נגמר? ואני

כל כך רציתי לספר לך ולדבר אתך, אבל אתה כבר לא היית שם.

מה קורה אתך, יובל? ודאי גם שם למעלה אתה מצליח, ממשיך להיות שליו ומפוכח,

אבל אנחנו פה למטה צריכים אותך כל כך!

אחי שלי, אני חייבת להתנצל בפניך, שקצת פלשנו לנשמתך בזו השנה וגילינו דברים

שבינו לבינה, וגם חולשות ולעתים כשלונות שאירעו לך.

אך גם הפעם אתה, כתמיד, לא תתווכח - אלא תאלם.

יובל אחי, אתה חסר לי כל כך!!!

בשנה שאחריה מתארגנת קבוצת הכשרה של קיבוץ ארץ ישראל א', באזור חולות שליד שכונת בורוכוב (היום גבעתיים). עליזה נמנית בין הראשונים ועובדת בכל עבודה מזדמנת, קשה ככל שתהיה.

בשנת 1938 עובר הקיבוץ למחנה צריפים סמוך לקיבוץ בית-אלפא, כאן מכשירה היא עצמה לעבודה בלול העופות וכדרכה מתמסרת ללמוד את כל רזי המקצוע, כדי שתוכל להקים ענף זה בנקודת ההתיישבות בעתיד.

בראשית 1938 עולה הקיבוץ לאדמות המלחות סמוך לנחל האסי ותל שוק העזוב, כראשון וכדגם ליישובי "חומה ומגדל" - יישוב בודד בסביבה עוינת, חשופה מצמחיית עצים, בקרקעות מאובקות ודלות באזור שחון ולוהט. ליישוב החדש קראו תל עמל, ואחר כך שונה שמו לניר דוד, על שם דוד וולפסון.

עליזה הלולנית

5. עליזה הלוי

כתבו - אחיה, יגאל ואיתן

עליזה נולדה בפתח-תקווה, בשנת 1915, בראשית מלחמת העולם הראשונה, כאשר שררו בארץ תנאים קשים. הייתה זו גם "שנת הארבה" שכילה את כל הפרדסים. בת יחידה הייתה להוריה, אהובה ומוערכת על משפחתה ועל כל מי שהכירה. עם תום המלחמה עברה המשפחה לעכו ואחר כך לחיפה, שבה בנו ביתם.

ההורים עשו למען חינוכה כל שיכלו, והיא למדה בבית הספר הריאלי היוקרתי והיקר, כמו כן קיבלה שיעורי נגינה בפסנתר מן המורה המעולה, ורדינה שלונסק - כל אלה למרות המצב הכלכלי הדחוק של אותם ימים. בבית הספר הריאלי נחשבה כתלמידה שקדנית וטובה, שם הצטרפה תנועת הצופים והייתה פעילה בה.

בכיתה ' עברה לתנועת השומר הצעיר, שבה מצאה תוכן ועניין, וזאת למרות שבית הספר הריאלי אסר על תלמידיו לעשות כן.

בתום השנה ללימודיה בריאלי, נטשה את בית הספר לדאבון לבם של הוריה והתנגדותם, כדי להכשיר עצמה במקצוע הסנדלרות, לקראת החיים הקיבוצי. למטרה זו היא הייתה יוצאת מדי יום לקיבוץ-גרעין ששכן אז במבואות שכונת בת-גלים.

עליזה הלוי בת 15

הי ציוניוני הדרך
שיר זה נכתב בידי אהרון אשמן
והיה אהוב מאוד על עליזה

הי ציוניוני הדרך
אבנים לבננות.
טוב לשוט - תרמיל על שכם,
אל בלי אן הרחק לנדוד.

בין איילת ומטולה
שם עייפתי ואשב,
פרח חן לקטוף הפצתי
וננעץ לי קוץ בלב.

הי ציוניוני הדרך...

את היקום פתאום לפתע
ערפילים הליטו לוט,
כחול מרחב גזלו ממני
שתי עינים כחולות.

הי ציוניוני הדרך...

בין איילת ומטולה
תרמילי נפל בגיא.
יד רכה שם בליל חושך
גזה מחלפותיני.

הי ציוניוני הדרך
אבנים לבננות
לא אצא עוד, לא אפליגה
אל בלי אן, הרחק לנדוד.

עליזה מקימה משפחה, שם נולדו שתי בנותיה, נירה ורוני, אשר להן היא מעניקה את שפע אהבתה. יחדיו עם האמהות הראשונות שבקיבוץ היא מתלבטת כיצד לגדל ילדים ביישוב צעיר חסר ניסיון ואמצעים.

בנותיה של עליזה: נירה ורוני

עליזה מבססת את מעמדה בענף הלול ובקיבוץ, ומוכיחה בעבודה ובכל תפקיד המוטל עליה מסירות ונאמנות אין קץ. כל חייה היא הייתה "אדם של נתינה". משנתערערה בריאותה, עברה לרכז את בית הפעוטות של הקיבוץ, גם כאן התגלתה ברצינות יחסה ואחריותה עד תום, והכל פנו לבקש את עצתה.

לדאבון לבה עלו חיי משפחתה על שרטון, נדמה היה עליה כי חרב עולמה.
הלכה לעולמה, כבחירתה, והיא רק בת 31, בהשאירה אחריה שתי בנות רכות.

קברה של עליזה
בבית העלמין בניר-דוד
מאחורי המצבה ניצב מלאכי -
אחיה של עליזה

6. יהושפט הרכבי (פטי) - הוגה ולוחם

תולדות חייו

יהושפט הרכבי נולד בחיפה בשנת 1921, בוגר בית הספר הריאלי, למד באוניברסיטה העברית בירושלים פילוסופיה, היסטוריה וערבית. ב-1943 התגייס לגדוד השני של החטיבה היהודית הלוחמת ושירת כסמל חינוך. בתום המלחמה שב ללימודיו והשתלם במוסד להשתלמות של הסוכנות היהודית, שהכשיר את העתודה הראשונה לסגל עובדי משרד החוץ.

יהושפט הרכבי

במלחמת העצמאות שירת כמ"פ של פלוגת סטודנטים בחטיבה הירושלמית, ולאחר שאחיו הצעיר נהרג בקרבות, עבר לשרת במערך המודיעין. עם סיום הקרבות הצטרף למשרד החוץ ומונה לראש המחלקה לענייני אסיה. כקצין צעיר בדרגת רב-סרן, היה קצין הקישור בין צה"ל למשרד החוץ, והשתתף במשלחת הישראלית למשא ומתן על שביתת הנשק עם מצרים וירדן - בשיחות רודוס. הרכבי חצה את הגבול לירדן ונפגש עם המלך עבדאללה, וכן שימש כמזכירו המדיני וראש לשכתו של שר החוץ משה שרת.

יהושפט הרכבי שימש כסגן ראש אגף המודיעין בצה"ל, ובשנת 1955 יצא להשתלמות בצרפת במדע המדינה.

במאי 1955, כשנאלץ ראש אמ"ן, בנימין גיבלי, לפרוש מתפקידו בעקבות "עסק הביש", נקרא הרכבי על ידי הרמטכ"ל דאז, משה דיין, לחזור ארצה לתפקיד ראש אמ"ן בדרגת אלוף. היו אלה ימים סוערים בתולדות הנהגת המדינה, בעקבות לכידתה של רשת המודיעין במצרים והוצאתם להורג של שניים מחבריה.

המודיעין הצבאי נפגע קשות מפרשה זו, אולם "פטי" (כינויו של יהושפט הרכבי), סירב בתוקף לבקשת דיין לחקור את הפרשה ולמצות את הדין עם המעורבים בה, משום שהאמין שמבקשים לנצלו, על מנת לנקות את הדרג הפוליטי מכל רבב של אשמה ב"עסק הביש" (כידוע, הוגי התכנית החליטו להפעיל את חברי הרשת היהודית במצרים בסדרה של פעולות חבלה, שנועדו לעצור את פינוי בסיסי הצבא הבריטי בתעלת סואץ). התנגדותו התקיפה הוציאה לו שם של אדם הגון, אמין וישר, והולידה הערכה רבה כלפיו.

הרכבי סבור היה שאין טעם לפתוח "תיבת פנדורה" זו, והוא התמקד בבעיות הקשות שעמדו באותן שנים בפני המודיעין, צה"ל והמדינה, בעיות שהולידו שנה לאחר מכן את "מבצע קדש".

יהושפט הרכבי שימש ארבע שנים בתפקיד ראש אמ"ן, ובלט בנטייתו לחקור וללמוד בעצמו את העולם הערבי, שהיה המטרה לאיסוף המודיעיני, וההתמחות האקדמית שלו בתולדות המזרח התיכון והשפה הערבית, בשילוב עם קריאה אובססיבית כמעט של ספרות וכתבים אידיאולוגיים של ארגוני המחבלים - הפכו אותו במרוצת השנים לאחד מגדולי המומחים בעולם לחקר הסכסוך הישראלי-ערבי.

הרכבי האמין שדרכו סלולה לתפקיד הרמטכ"ל הבא של צה"ל, אבל באחד באפריל 1959 הוקראו במהדורת החדשות של השעה 19.00 סיסמאות לגיוס מילואים רחב היקף, שעל שמה של אחת מהן, כונתה אחר כך הפרשה "ליל הברווזים". צבאות ערב נכנסו לכוננות, ובן גוריון הקים ועדת חקירה, שתוצאתה הייתה מביכה ומשפילה עבור הרכבי. הוא הודח מתפקידו, הוצא לחופשה זמנית ופרש מצה"ל.

אינטלקטואל בצבע האקי

או: נץ שהפך ליונה

את הפרק השני בחייו פתח יהושפט הרכבי כאיש אקדמיה באוניברסיטה העברית בירושלים, וזאת לאחר שיצא ללימודים בהרווארד, שם השלים תואר שני בכלכלה, סוציולוגיה ויחסים בינלאומיים. את עבודת הדוקטורט שלו כתב בנושא: "עמדת

הערבים בסכסוך הישראלי-ערבי". עיקר עיסוקו של הרכבי ב-45 שנות הקריירה הצבאית, הממסדית והאקדמית התמקד בסכסוך הישראלי-ערבי, אולם הוא הרחיב את תחומי עיסוקו וכתיבתו גם לתחומים נוספים כגון: אסטרטגיה צבאית, אסטרטגיה גרעינית ופילוסופיה, ובכל התחומים הללו הגיע להישגים מרשימים ולשם עולמי. בסוף שנות ה-60 סיפק את הבסיס התיאורטי לתפיסה הניצית לפיה אין לישראל עם מי לדבר בצד הערבי. הוא תרגם וניתח את כתבי הפלשתינים, וביניהם את "האמנה הפלשתינית" על סעיפיה הקוראת להשמדת ישראל.

פטי ורעייתו מירה

אחרי מלחמת ששת הימים כתב את ספרו: "לקח הערבים מתבוסתם" ובו הזהיר מפני "נטייה התאבדותית" של הישראלים המציעים ויתורים, שעלולים לסכן את קיומה של המדינה. באותם ימים דבק בו הכינוי של "נביא זעם" ו"נביא חורבן". המהפך הקוטבי שחל בגישתו כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי, היה פרי הידע המצטבר, המעקב אחר השינויים המתחוללים בשטח ואומץ הלב והיושר האינטלקטואלי הנדרשים לחוקר כדי לבוא ולומר: שיניתי את דעתי. אומץ הלב להילחם על עקרונות מצד אחד, ולהודות בטעויות מצד שני, היו מסימני ההיכר של "פטי" לכל אורך הקריירה הצבאית והאקדמית שלו.

ב-1986 פרסם את ספרו "הכרעות גורליות", שבו קרא למקבלי ההחלטות להציג עמדות מתונות ופשרניות, כפתיחה למשא ומתן עם הערבים. טענתם העקרונית הייתה שיחסם של הפלשתינים לאמנה השתנה מעיקרו "וצריך שנגסה להגיע לפתרון בעיותינו עם השכנים, אפילו אם נידרש לוותרים כואבים". לדעתו, צריך לצאת במהירות ממדיניות הכוח, להיפרד מהפלשתינים ולאפשר להם לכוון מדינה משלהם. מסקנותיו אלה נבעו כאמור מניתוח הגיוני של הנסיבות הבינלאומיות ומתוך תחושה של קטסטרופה העלולה להתרחש - אם לא נשנה את גישתנו לסכסוך.

בשנת 1993 זכה בפרס ישראל ליחסים בינלאומיים על תרומתו להבנת הסכסוך הישראלי-ערבי.

בין תפקידיו: עוזר למדיניות אסטרטגית לשר הביטחון שמעון פרס. יועץ לענייני מודיעין לראשי הממשלה: מנחם בגין ויצחק רבין. ממונה על המחקרים האסטרטגיים במשרד הביטחון. עד ימיו האחרונים כמעט, לימד ב"מ", ובמכללה לביטחון לאומי.

קברו של יהושפט הרכב בבית הקברות הצבאי
בהר הרצל, בירושלים

הכתובת על המצבה:

אלוף יהושפט (פמ"י) הרכבי

בן חיה וצדקיהו

נולד בחיפה י"ח באלול התרפ"א 21.9.1921

נפטר י"ט באלול התשנ"ד 26.8.1994

בן 73 בפטירתו

ת.נ.צ.ב.ה.

באנו להיפרד ממי שעמד בראש אגף המודיעין בתקופה קשה, וניווט את האיסוף והמחקר בתבונה רבה, כאשר המערכת לא ידעה לגמול לו כהלכה, וקיצרה את ימי שירותו בצה"ל, וגרמה בכך עוול גם לצבא וגם ל'פטי'.

ואנו אומרים היום שלום לאינטלקטואל בצבע החאקי, למי שהעז להוכיח בשער, שידע להצביע על כיווני דרך אחרים.

לוחם עקשן היה. נץ במלחמה. יונה בשלום. ידע להודות בטעויות וידע לחזור ולבחון דיעותיו בכל פעם מחדש.

עמד על דעותיו אבל ידע גם לשנות אותן כאשר השתנו הנסיבות והתנאים ואנחנו למדנו ממנו, כי מי שלא ער לשינויים המתחוללים סביבנו, ומי שלא רואה נכוחה, משתנה ומשנה, עושה מלאכתו שלא כהלכה.

בראיון שנערך עמו סמוך למותו אמר: "זה שלא הגענו להסדר עם הפלשתינים אחרי שטענתי שהם מוכנים לכך מנטלית, לא אומר שטעיתי. זה אומר שבשעה שהצד השני היה בשל, אצלנו עוד התבשלו במיץ של: כן ארץ ישראל השלמה, או לא ארץ ישראל השלמה. אפשר לחכות ולמשוך זמן כמה שרוצים, אבל צריך לזכור שיש לזה מחיר. האינתיפאדה לא הייתה הכרחית, גם לא התעוררות של ארגון כמו החמאס, לא זה ולא זה לא היו לפני 13 שנים. יש בי כעס גדול על האינטלקטואלים שלנו, שלא התעוררו בזמן, ולא לקחו את החומר שהכנתי להם, כדי ללכת אל העם ולהסביר לו שאש"ף לא רוצה מהומות, הוא רוצה סולחה.

הגיע הזמן להסביר ליהודים, שהחוכמה הגדולה בהיסטוריה היא להבין שאנחנו לא לבד פה. זו תבונה שאף פעם לא מצאתי אצל הזרם הרוויזיוניסטי, ולכן התפטרתי מתפקידי כיועץ מדיני של בגין. אסור לנו לחזור לנקודה ההיא לעולם. פשוט לא".

יתרה מזאת, בעניין ירושלים אמר לפני מותו: "מי שחושב שירושלים תשאר בשלטון ישראלי - טועה". הוא עקב אחר האירועים עד לרגעיו האחרונים, ידע שהוויכוח על ירושלים עוד לפנינו, וטען שעלינו להגביר את אחיזתנו בעיר, במקום לבזבז מאמצי סרק על התנחלויות מבודדות בגדה המערבית. בשנת 1994 נפטר ממחלת הסרטן.

ראש הממשלה, יצחק רבין ספד לו:

"בני משפחת הרכבי, ידידים, חברים

באנו לומר היום שלום ל'פטי', בעל, אב, אח וסבא, וחבר לדרך ארוכה. באנו לומר שלום ל'פטי', שכמו משה רבנו, אשר ראה את הארץ מנגד ולא בא אליה, כך גם הוא, שהלם על השלום המלא עם הפלשתינים ומדינות ערב, ראה את ראשית הדרך לשלום, אבל לא יהיה איתנו ביום שכולנו מצפים לו.

שלום ל'פטי', ראש המשפחה, בעל למירה, אב לאירית ולדן, אח לנועם וסבא לענת, אלעד, נועה ומתן.

ושלום ל'פטי' שותפי לדרך ארוכה מימי המשא ומתן ברודוס להסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב, וימי מחלקת המודיעין בראשית דרכו של צה"ל, כאשר שירתתי מולו במחלקת המבצעים.

ושלום ל'פטי' הלוחם שאמצעי הלחימה שלו היה מוחו הפורה וידענותו המופלגת בסתרי הסכסוך הישראלי ערבי.

ואנחנו היודעים כי מאחורי השקט, הקול הרפה והמענה הרך של 'פטי', עמד איש נחוש ומציאותי, ששתי רגליו על הקרקע, שעיניו רואות למרחוק, שידיעותיו קוננות לב, אנחנו גם היודעים עד כמה גדולה האבידה בראש ובראשונה למשפחה, אך גם למדינת ישראל.

היום נעשינו עניים יותר.
תודה לך 'פטי', על מה שעשית, על מה שהיית, נעמת לנו מאוד."

ספרים שנכתבו ע"י פטי
(האלוף והפרופסור יהושפט הרכבי):
בין ישראל לערב
לקח הערבים מתבוסתם
עמדת הערבים בסכסוך הערבי-ישראלי
תמורות בסכסוך ישראל-ערב
עמדת ישראל בסכסוך ישראל ערב
האמה הפלסטינית ומשמעותה
על הגרילה
מלחמה גרעינית ושלום גרעיני
מלחמה ואסטרטגיה
מרד בר כוכבא
הכרעות גורליות